

શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ આસનમલ પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથમાલો રત્ન ૫.

શ્રીહરિરાયમહાપ્રભુપ્રકટિતા સેવાભાવના ।
(સહસ્રીભાવના).

એતૈશ્વ વ્રજભાષાયાં વિરચિતા નિત્યલીલા ।
શ્રીવિઢલેશ્વરૈર્વિરચિતાઃ સેવાશ્લોકાશ્ચ ।

શ્રીહરિરાયમહાપ્રભુએ પ્રકટ કરેલી સેવાભાવનાં,
(સહસ્રી ભાવના),

તથા વ્રજભાષામાં પ્રકટ કરેલી નિત્યલીલા.
અને શ્રીવિઢલેશ્વરે પ્રકટ કરેલા સેવાશ્લોકો.

ગોસ્વામી શ્રી૧૦૮મગલાલજી મહારાજ તથા આયુષ્માન્
ગોસ્વામી શ્રી૬ગોકુલનાથજી બાણાસાહેબની કૃપાસહિત આજ્ઞાથી
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ
આસનમલના ટ્રસ્ટફંડના ટ્રસ્ટીઓ.

સંશોધન કરનાર તથા ભાષાંતર કરનાર:—

ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા, બી. એ., એલ.એલ. બી.,
અંકવોડેટ.

અનુક્રમણિકા

	પાનું.
૧ ચિંતામણય:	૧
૨ સેવાભાવનાના મુદ્રણ વિષે	૯
૩ દર્શન	૧૪
૪ રસો વૈ સ:	૧૫
૫ આભારસ્વીકાર	૧૭
૬ લીલાનિત્યત્વ	૧૮
૭ સેવાભાવનાનો વિષય	૨૬
૮ પાઠાન્તરાઃ, શુદ્ધપાઠાથ ।	૩૧
૯ સહસ્રી ભાવના	૧-૧૦૧
૧૦ નિત્યલીલા	૧૦૩-૧૦૭
૧૧ પ્રભાતિયાં તથા પદો	૧૦૭-૧૦૮
૧૨ સાંજનું ગીત	૧૦૯
૧૩ સેવાશિક્ષા	૧૧૦-૧૧૫
૧૪ શ્લોકોની અનુક્રમણિકા	૧૧૬-૧૨૭

Printer—Fakirchand M. Badami.

Jain Vijayanand Printing Press,
Kanpith Bazaar, SURAT.

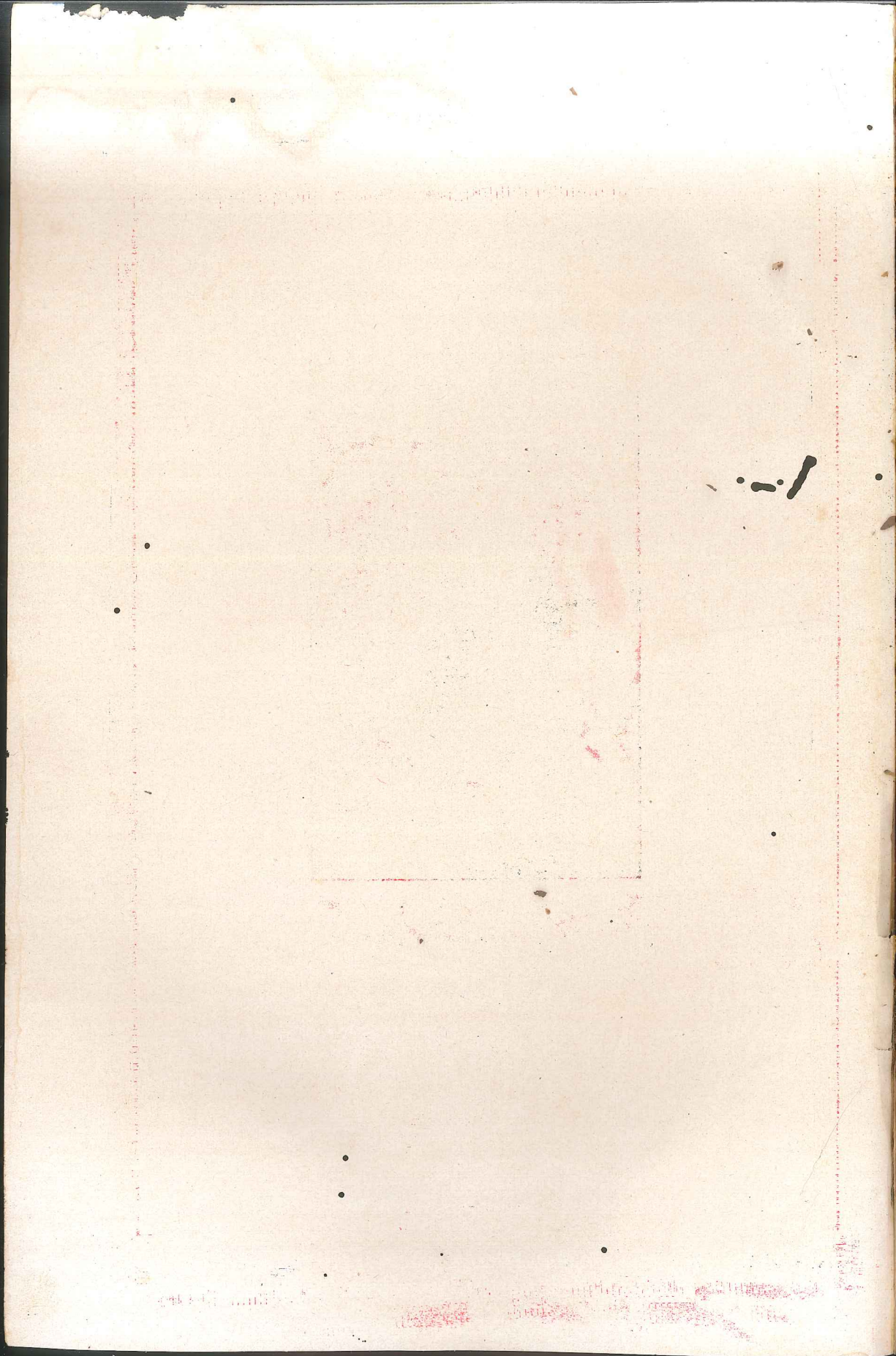
Publishers—Trustees of Sheth Narayandas and Jethanand
Asanmal Trust Fund, Kalbadevi Road, BOMBAY.

श्रीहरिणाममहाप्रभु.

प्राकट्य संवत् १६४७ भाद्रपद कृष्ण ५. १२० वर्ष भूतलपर विराज्या.

न लीलाचिन्तनं नैव दीनता विरहादरेः ।
न वा कृष्णाश्रयः पूर्णो वृथा तज्जन्म भूतले ॥
न निजस्वामिविरहपरितापो न भावना ।
न दैन्यं परमं यस्य वृथा तज्जन्म भूतले ॥

Shruti.

શ્રીમદ્ધર્મસૂત્રમ્. ૫. ૭૫.

ચિન્તામણય: ।

૧. ગોપિકા ગુરવઃ પ્રોક્તાઃ સાધનં ચ તત્ । ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે (સં.નિ.)
આ માર્ગમાં ગોપિકાઓ ગુરુ છે, તેમણે કરેલું સાધન તેજ સાધન છે. ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલા
ભાવજ સાધન છે. બીજા સાધનની અપેક્ષા નથી. પુષ્ટિમાર્ગ પ્રેમપ્રધાન છે; જપ, તપ વગેરે પ્રેમ-
શૂન્ય કર્મોને તેમાં સ્થાન નથી. કર્મમાર્ગમાં વિધિ પ્રધાન છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રેમ ને નેમ (નિયમ)
નથી. પ્રભુ સર્વત્ર છે, સર્વરૂપ છે, સર્વ સ્વલ્પદં બ્રહ્મ વગેરે જ્ઞાન પણ બાધક છે, કેમકે તેમાં
સંયોગ અને વિપ્રયોગ પ્રેમની અવસ્થાઓ સંભવિતજ નથી. તેથી પ્રભુએ શ્રીયશોભામાતાને
ચોતાના મુખમાં બ્રહ્માંડ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, દેશ, કાલ સર્વનું દર્શન કરાવી પાછી વૈષ્ણવી માયા
ફેરવી દીધી; નહિ તો લીલા જ થઈ શકે નહિ. શ્રીગોપીજન ગુરુ છે, પણ તે ઉપદેશ કરતાં નથી;
તેમની જેવે અવસ્થા, સંયોગ અને વિપ્રયોગ હોવાથી ઉપદેશ તેમનાથી થઈ શકતોજ નથી. માટે
તેમના જેવો ભાવ પ્રભુપર કરવો એજ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધન. એ ભાવ ભાવનાથી જ થાય, તેથી
આ સહસ્રીભાવના નિરંતર કર્યા કરવી.

૨ સ્ત્રીભાવો ગૂઢઃ પુષ્ટિમાર્ગે તત્ત્વમ્—(વે. મી.) ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે. તે રસ છે,
તેજ શ્રીકૃષ્ણ છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં તેનું વર્ણન છે. ત્યાં આનંદની ગણના કરી છે, તે અમે
વિસ્તારથી આગળ જણાવી છે. રસ તે શૃંગાર. તેની દશ અવસ્થા છે. સ્ત્રીહૃદયને તે સહજ છે.
પુરુષમાં તો કાલ્યાણની શક્તિનો પ્રવેશ થાય તો જ તે રસને યોગ્ય થાય. માટેજ કૃષ્ણ સ્ત્રીષુ રમે
હૃદનિશમ્ એમ કહ્યું છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે, તેનું કારણ પણ એજ. તે સ્ત્રીઓ દૌડિક
નહિ, પણ સંસારથી વિરક્ત હોઈ પ્રભુમાં પ્રેમ, આસક્તિ ને અસનવાળા.

૩. ન લૌકિકઃ પ્રમુઃ કૃષ્ણો, મનુતે નૈવ લૌકિકમ્ । ભાવસ્ત્રાપ્યસદીયઃ સર્વસ્વં ચૈહિકશ્ચ સઃ,
પરલોકશ્ચ, તેનાયં સર્વભાવેન સર્વથા સેવ્યઃ સ એવ ગોપીશો વિધાસ્યત્યસ્થિલં હિ નઃ । પ્રભુ કૃષ્ણ દૌડિક
નથી, દૌડિક કદાપિ સ્વીકારતા નથી. તેમનામાં આપણો ભાવ જોઈએ. આપણું સર્વસ્વ, ઐહિક,
પારલૌકિક શ્રીકૃષ્ણજ છે. માટે સર્વભાવથી સર્વથા તે ગોપીશની સેવા કરવી. આપણું સર્વ તેજ
સિદ્ધ કરશે. (શિક્ષાશ્લોકો)

૩. સર્વમાશ્રયતો ભવેત્ । એહિકે પારલોકે ચ સર્વથા શરણં હરિઃ । દુઃસ્વહાનૌ તથા પાપે મયે
કામાદ્યપૂરણે, ભક્તદ્રોહે ભક્ત્યભાવે ભક્ત્યશ્રાતિક્રમે ક્રૂટે । અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ।
અહંકારક્રૂટે ચૈવ પોષ્યપોષણરક્ષણે, પોષ્યાતિક્રમણે ચૈવ તથાન્તેવાસ્મતિક્રમે, અલૌકિકમનઃસિદ્ધૌ,
સર્વાર્થે શરણં હરિઃ । (વિ. ધૈ. આ.) સર્વ આશ્રયથી સિદ્ધ થાય છે. આ લોક તથા પરલોકની
આબતમાં સર્વથા હરિનું જ શરણ રાખવું. દુઃખ દૂર કરવામાં, પાપ થયું હોય તેમાં, કામ વગેરે
પૂર્ણ ન થયા હોય તેમાં, ભક્તદ્રોહમાં, ભક્તિ ન હોય તેમાં, ભક્તો અતિક્રમ કરે ત્યાં, અશક્ય
અને સુશક્ય સર્વ આબતોમાં, સર્વથા હરિનું શરણ રાખવું. અહંકારમાં, આપણા પર
ચોષણનો આધાર રાખતા હોય તેના રક્ષણને માટે, આપણે આધારે રહેલા આપણી વિરક્ત
થાય તેમાં, ખવાસ, ચાકર વગેરે આપણા અતિક્રમ કરે તેમાં, અલૌકિક મનની સિદ્ધિ
થવામાં, સર્વ આબતમાં હરિનું જ શરણ રાખવું.

આ બહુજ શાંતિ આપનારા વાક્યો છે. જીવે સમજે છે કે જે સાડું થાય છે તે પોતાનાજ બલથી થાય છે. આ તેમની ભૂલ છે. સર્વકર્તા ભગવાનજ છે. શકટનો ભાર શ્વાન માને કે હું તાણું છે, તેમ જીવ જાણે છે કે હું બધું ચલાવું છે. ભાર—સર્વ ભાર—માથાપરથી ઉતારી, જેમ હરિ કરે છે તેમ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં હરિ કરશે તેમજ થશે, એવી મનની સ્થિતિ શાંતિ આપે છે, ને મુખથી ભગવદ્જન કરવા દે છે.

૪. સર્વ ભગવદ્ધીનમ્ । સ યથા કરિષ્યતિ તથા ભવિષ્યતીતિ કેવલં તદાશ્રયતયા સ્થાત-
વ્યમ્ । સુ. ૧-૧૩-૧. સર્વ ભગવાનને અધીન છે. તે જેમ કરશે તેમ થશે. તેથી કેવલ તેના આશ્રયમાંજ રહેવું.

૫. હરિર્યદ્યત્ કરિષ્યતિ તથૈવ તસ્ય લીલેતિ મત્વા ચિંતાં દ્રુતં ત્યજેત્ । નવરત્ન । હરિ જે જે કરશે તે તે તેની લીલા છે, એમ માની ચિંતાનો તરત ત્યાગ કરવો.

જીવ સંસારની ખોટી ચિંતાનો ત્યાગ કરે, તો એનો બેડો પાર થઇ બચે. પણ જીવને ભગવાનપર વિશ્વાસ નથી, અને ભગવાન જે આપે તે સાડું છે એમ સમજી પ્રસન્નતાથી ગ્રહણ કરતો નથી. અને સર્વ ચિંતા ત્યજી પ્રભુને પ્રેમથી સેવતો નથી. હું તો સેવક છું, ભગવાનજ ધણી છે, માટે જેમ ચાકર ઘર ધણીનું સમજી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે, તેમ આપણે ઘરમાં ભગવાનના સેવકની માફક સ્થિતિ કરીએ તો જરૂર આપણું કલ્યાણ થાય.

૬. યત્ કર્તવ્યમ્, ભગવતૈવ તચ્ચેત્ ક્રિયેત, કૃપયા, સ્વત્રતવિચારેણ, અસદ્ભાગ્યેન, તસ્યૈવ વા કાર્યાર્થમ્, તદૈવ નિસ્તારો, નાન્યથા । સર્વથા અશક્યસાધનઃ દીનતયા શરણં પ્રવિષ્ટઃ । હદાનીમસિ, ઇતદપિ શરણાગમનમપિ અસતાં દુરાપમ્, વિવેકેન ત્વેતાવત્ સંપાદ્યત્ ઇતિ । ભગવદનુગ્રહમેવ તદ્ મન્યે, અન્યથા શરણાગતો ન ભવેત્, શરણાગતો જાત ઇતિ વા ન ભવેત્ । સૃષ્ટિસમયે હિ ભગવાન સર્વાનેવ વિચારયતિ હમમિત્થં કરિષ્યામીતિ । તત્ર યં મોચયિષ્યામીતિ મન્યતે તત્ર જન્માનિ અવધિમન્તિ કરોતિ, તથા સતિ યદૈવાન્તિમં જન્મ ભવતિ, સ સંસરણાપવર્ગ ઉચ્યતે । સત્સેવારુચિઃ ભગવત્સ્વરૂપજ્ઞાનેચ્છા ભગવચ્છાસ્ત્વપરત્વં ચ અન્તિમજન્મજ્ઞાપકમ્ । સુ. ૧૦-૩૭-૨૮.

જે કરવાનું છે તે કૃપાથી, ભગવાનના પોતાના શરણાગત દીનના રક્ષણના વ્રતના વિચારથી, અમારા ભાગ્યથી, અથવા પ્રભુના કાંઈક કાર્યને માટે, ભગવાન પોતે જ જો કરે, તો જ આરો આવે, નહિ તો નહિ. સર્વથા નિઃસાધન હું દીનતાથી હવે એમને શરણ પ્રાપ્ત થયો છું. આ શરણ જવું તે પણ અસત્ જનોથી થઈ શકતું નથી. વિવેકથી આટલુંજ-શરણાગતિજ-સંપાદન કરી શકાય છે. તે પણ ભગવાનનો અનુગ્રહ જ હું માનું છું. નહિ તો શરણે જવાય નહિ, અથવા શરણ પ્રાપ્ત થયું એવું ન થાય. સૃષ્ટિસમયે ભગવાન સર્વનો વિચાર કરે છે કે આનું આમ કરીશ. તેમાં જેને મુક્તિ આપવાનું ધારે છે, તેના જન્મોનો અંત રાખે છે. તેથી જ્યારે અતિમ જન્મ થાય, તે જ સંસારથી છુટકો-મોક્ષ. સત્પુરુષોની સેવાની રુચિ, ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનની ઇચ્છા, ભગવત્શાસ્ત્રપરાયણતા, અંતિમ જન્મને જણાવનારાં છે.

૭. નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ, ન મેધયા, ન બહુના શ્રુતેન, યમેવૈષ વૃણુતે, તેન લભ્યઃ, તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનું સ્વામ્ (મુ. ડ.) આ આત્મા-ભગવાન પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થતા નથી, બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા નથી, બહુશ્રુત થવાથી પ્રાપ્ત થતા નથી, જેને તે વરે છે, તેનાથી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેને એ આત્મા પોતાના તનુ તરીકે વરે છે.

આપણે ગમે તેટલું તપ કરીએ, તેમાં ભગવાનને શું લાભ? સારાં કર્મો કરીએ, જ્ઞાન ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ, તેમાં ભગવાનને શું લાભ? ભગવાનને શેની અપેક્ષા છે? એને શું ન્યૂન છે? જે સર્વદા પૂર્ણ છે, જેને સેવાની પણ અપેક્ષા નથી, તેને માટે જીવ શું કરી શકશે? સારં એ કે અત્યંત દીનતાથી, પોતાની તુચ્છતા સમજી, ચાતકની માફક કૃપાની વાટ ભેગા કરવી.

૮. एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते. (કૌ. ડ.) જેને આ દોષમાંથી ઉંચે લઈ જવા માંગે છે, તેની પાસે ભગવાન સારું કર્મ કરાવે છે, જેને નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે, તેની પાસે નકારું કર્મ કરાવે છે.

આ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ સમભય છે કે ભગવાન પોતે જ ખેલ માંડી બેઠા છે. જીવના હાથમાં કશું નથી. જીવ તો ભગવાનના હાથમાં રમકડું છે. માટે આપણી તેવી સ્થિતિ સમજી તેની ઇચ્છાને પ્રસન્નતાથી આધીન થઈ તેના ખેલમાં, તેણે આપેલા સુખ દુઃખમાં, પ્રસન્નતાથી રહીએ, તો તેની લીલામાં આપણે પણ ભાગ લેતા થઈએ.

૯. सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्, सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता. (તૈ. ડ.) જે હૃદયગુહામાં રહેલા સત્ય, જ્ઞાન, અનંત બ્રહ્મને બાણે છે, તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામને ભોગ કરે છે.

૧૦. भावैरंकुरितं महीमृगदृशामाकल्पमासिंचितैः ।

प्रेम्णा कंदलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ॥

लौल्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितम् ।

लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनीशुंगारकल्पद्रुमम् ॥

શ્રીમત્પ્રમુચરણા: ।

પૃથ્વીપર સુંદર ચપલ વિશાલ નેત્રવાળાં વ્રજવનિતાઓના કદપર્પયેત વ્યાપીને સારી રીતે સિંચાયલા ભાવોથી-ક્યારે ભગવાન પ્રકટ થશે એવા ભાવોથી-શ્રીયશોદમાં ગર્ભરૂપ અંકુરિત થયલા અથવા આવિર્ભાવ પામેલા; પ્રેમથી, એટલે ગૃહ, દેહ વગેરેમાં રાગનો નાશ કરનાર, અને સચિ ઉત્પન્ન કરનાર દિદક્ષા (ભેવાની ઇચ્છા) રૂપ પ્રથમ ભાવથી જે કન્દલિત એટલે પુષ્ટ ગર્ભરૂપ થયલા; વિવિધ પ્રકારના મનોરથો રૂપ સેંકડો શાખાઓથી સંભૃત એટલે પુષ્ટ થયલા; બાલલીલા વગેરેમાં મુગ્ધભાવથી ભેવાને લીધે સ્વામિનીઓના પોતાને અનુરૂપ કૃતિ પ્રકટ કરવારૂપ સર્વ અંગોના ચાપલ્યથી ભગવાનના સર્વ અંગોમાં લૌલ્યના સંબંધથી પલ્લવિત એટલે અવયવોને શોભા આપનાર થયલા, આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર ક્રીડાથી કલિકારૂપ કુંસુમ યુક્ત થયલા; ભગવાન પોતાના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરશે એવા વ્રજવનિતાની આર્તિરૂપ તાપના સંબંધથી પુષ્પરૂપે વિકાસ પામેલા; વનમાં અને ભવનમાં નિલાયન વગેરે લીલાઓથી શરૂ કરીને રાસપર્પન્તની

લીલાથી ફલ યુક્ત થયલા; એવા બ્રજવનિતાઓમાં રહેલા શૃંગાર રસાત્મક કરુણદુઃખની હું ચેત-
સ્તત્પ્રવણરૂપ સેવાથી નિરંતર ભાવના કરું છું. હૃદયમાં અનુભવ કરું છું.

૧૧. इयं च भक्तिः पाषण्डे न भवतीति ज्ञापयितुं नम्रजिद्वान्नः कन्यात्वेन सा निरूप्यते । नम्रान्
वेदरहितान् जयतीति । न केवलं विपक्षानेव दूरीकरोति, किन्तु श्रौतस्मार्तादिसर्वधर्मपरः । स्वरू-
पतः फलतः साधनतश्चैयं भक्तिः सत्येति । अत एव वेदविरुद्धमतेषु अधमेषु कर्मविहीनेषु भक्तिः
सत्या न भवतीति द्योतितम् । भगवत्साक्षात्कारात् पूर्वमेवैषा व्यवस्था । सु. १० उ. ९-३२.

વિષ્ણુન્યાપક: પુરુષોત્તમો યો વેદાન્તે બ્રહ્મશબ્દેનોચ્યતે, તસ્ય સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનત્વાત્ પ્રાદુર્ભાવો
ભાક્ત્વં ઇત્યાશંક્ય સર્વવ્યાપકત્વેપિ ય: સર્વાન્તર: સર્વાન્તર્યામી સોન્ત:સ્થિતો બહિરાગત્ ઇતિ વક્તું સર્વેષાં
ગુહા હૃદયાકાશં તસ્મિન્નાસમન્તાચ્છેતેષિતિષ્ઠતીતિ ગુહાશય ઇત્યુક્તમ્ । અનેન સર્વેષાં મજનાર્થ સ્વયં હૃદિ
સ્થિત્વા તત્પરા: કૃતાર્થા મભિષ્યન્તીતિ જ્ઞાપયિતું વેદાંશ્ચકાર સ હૃદાનીમત્રૈવ પ્રકટીભૂત ઇતિ ન પૂર્વપ્રક્રિયા
અતઃ પરમુપયુજ્યતે, કિન્નવગમેવ બહિ: સેવ્ય ઇતિ નિરૂપિતમ્ । સુ. ૧૦-૩-૮.

આ ભક્તિ પાંચ ધર્મમાં થતી નથી, તે જણાવવાને નમ્રજિત્ રાજની કન્યા તરીકે તેનું
નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. નમ્ર એટલે વેદરહિતોને જે જિતે છે તે નમ્રજિત્. વિપક્ષીઓને દૂર
કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ શ્રૌત સ્માર્ત સર્વ ધર્મ બરોબર એ રાજ પાળે છે. સ્વરૂપથી, ફલથી
અને સાધનથી આ ભક્તિ સત્યા છે. તેથી જ વેદવિરુદ્ધ મતોમાં, અધર્મોમાં અને કર્મવિહીનોમાં
ભક્તિ સત્ય હોતી નથી એમ જણાવ્યું. ભગવાનના પ્રાકટ્યની પહેલાં આ વ્યવસ્થા હતી.

વિષ્ણુ એટલે વ્યાપક, પુરુષોત્તમ, જે વેદાન્તમાં બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાય છે, તે સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાથી
તેનું પ્રાકટ્ય ગૌણ હશે એવી શંકા થાય, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે સર્વત્ર વ્યાપક હોવા છતાં
સર્વની અંદર છે, સર્વના અંતર્યામી છે, તે અંદર રહેલા બહાર પધાર્યા, તે કહેવાને સર્વના
હૃદયાકાશમાં સારી રીતે રહે છે એમ કહ્યું. આથી સર્વે ભજન કરી શકે તેને માટે પોતે હૃદયમાં
રહીને તેને પરાયણ કૃતાર્થ થશે એ હેતુથી જેણે વેદો કર્યા, તે હાલ અહીં જ બહાર પ્રકટ
થયા, તેથી હવે પહેલાની વૈદિક પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ રહ્યો નથી, પરંતુ આની જ બહાર
સેવા કરવી એમ નિર્દેશ કર્યું.

આમાં સ્પષ્ટ કહ્યું કે ભગવાનના પ્રાકટ્ય પહેલાં વૈદિક અને સ્માર્ત પ્રક્રિયાઓની અપેક્ષા
હતી, અને ભગવદ્ભજન માટે શ્રૌત સ્માર્ત ધર્મોની અપેક્ષા હતી; પણ ભગવાનના પ્રાકટ્ય પછી
ભગવાનનું કીર્તન, શ્રીગુણ, સેવા વગેરે બહારજ કરવાની રહી. તેથી નિરંતર પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં
બહાર પ્રકટ કૃષ્ણની સેવા પ્રાતઃકાલથી રાત્રિપર્યન્ત ચાલે છે. કલૌ હરિકીર્તનાતનું મર્મ પણ આજ
છે, વૈદિક અને સ્માર્ત ક્રિયા હવે શુદ્ધ થઈ શકતી નથી, અને તેનો ઉપયોગ પણ રહ્યો નથી.

૧૨. ननु केषांचिन्मते सगुणादपि सृष्टिः सम्भवति । ब्रह्मविदामुपास्यः स न भवति । तस्मा-
द्ब्रह्मविदुपास्यत्वेनैव ब्रह्मत्वनिश्चयः । स च समाधिना उपास्य आन्तर आत्मा, न तु बाह्य इत्याशङ्क्य
स एवाऽयमित्याह । स एव वै निश्चयेन अयम् । बाह्याभ्यन्तरदोषाभावः पूर्वमेव निरूपितः । बहुकालं
समाधौ स्थित्वा, तत्र भगवन्तमनुपलभ्य, कुत्राऽयमात्मा भगवान् प्रकट इति विचार्य, योगजधर्मेणा-

વગત્ય મગવાન્ સામ્પ્રતં કૃષ્ણરૂપેણૈવ પ્રકટો નાન્યત્રેતિ નિશ્ચિત્ય, સમાધિફલં મગવચ્ચરણારવિન્દ-
મત્રૈવાગત્ય પશ્યન્તિ અતસ્તદ્વાક્યાદવગમ્યતે અયમેવ મગવાનિતિ । નનુ તેષાં પૂર્ણસાધનાભાવાત્સ-
માધૌ નાડ્ઽત્મસાક્ષાત્કાર इति चेत् ? તત્રાહ—સૂરયો જિતેન્દ્રિયા નિર્જિતમાતરિશ્વન इति । તે
બુપનિષદર્થં વિચારપૂર્વકં ગુરુમુખાત્સમ્યગવગત્ય સૂરયો ભૂત્વા, પશ્ચાદ્ બ્રહ્મચર્યાદિના જિતેન્દ્રિયા ભૂત્વા
અપહતપાપ્માનો, યમાદિક્રમેણ નિર્જિતો માતરિશ્વા યૈસ્તાદૃશાઃ । તસ્માન્ન તેષાં સાધનાભાવઃ । નનુ
ચક્ષુર્ગ્રાહ્યઃ કથં મગવાન્ ? તત્રાહ—મત્તયુત્કલિતામલાત્મનેતિ । ન હિ તે ચક્ષુષા મગવન્તં પશ્ય-
ન્તિ । કિન્ત્વતઃકરણેન । યથા આત્મસાક્ષાત્કારે—“પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતુળત્સ્યમ્મ્મૂસ્તસાત્પરાહ્
પશ્યતિ નાડ્ઽન્તરાત્મન્ । કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્નિ”તિ શ્રુતૌ
પ્રત્યાહારેણાડ્ઽન્તર્નીતેન ચક્ષુષા હૃદયં પ્રવિષ્ટેન સ્વાત્માનં પશ્યતિ તથા બહિઃસ્થિતે મગવતિ મક્ત્યા
ઉત્કર્ણિતેનાડ્ઽન્તઃકરણેન ઊર્ધ્વં કલિતેન બહિરાગતેન ચક્ષુઃપ્રવિષ્ટેન મગવન્તં પશ્યન્તીત્યર્થઃ । નનુ
તથાપિ તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યૈરનુપદિશ્યમાનઃ કથમાત્મા ભવેત્ ? તત્રાહ—નન્વેષ સ ત્વમિતિ । નન્વિતિ
કોમલસમ્બોધને । એષ એવ સ આત્મત્વેનોપદિષ્ટ इत्यર્થઃ । કુત એતત્ ? તત્રાડ્ઽહ—સ ત્વમિતિ । સ એવ
ત્વમિત્યર્થઃ । નન્વેવં જીવાત્મત્વેન મગવત્યુપદિષ્ટે કિં પ્રયોજનમ્ ? તત્રાહ—ચરિમાર્ષ્ટુમર્હતીતિ । આ-
ત્મનિ પ્રકૃતિસમ્બન્ધેન યોડ્યમનાત્મવર્ગ ઉલ્લિખિતસ્તં પરિતઃ સર્વતઃ સવાસનં માર્ષ્ટુ દૂરીકર્તુમર્હતિ ।
આત્મત્વેનોપદિષ્ટો મગવાન્ સવાસનં પ્રકૃતિકાર્યં નાશયતીત્યર્થઃ ॥૨૨॥ સુ. ૧-૧૦-૨૨.

કેટલાકના મતમાં સગુણમાંથી પણ સૃષ્ટિ સંભવે છે. તે સગુણની ઉપાસના બ્રહ્મવિદ્ કરતા
નથી. માટે બ્રહ્મવિદ્ જેની ઉપાસના કરે તેજ બ્રહ્મ એમ નિર્ણય થાય. તે બ્રહ્મ તો સમાધિમાં
ઉપાસના કરવા યોગ્ય આંતર આત્મા છે, બાહ્ય હોય જ નહિ, અને આ તો બહાર છે.
એમ શંકા થાય તો કહે છે કે તેજ આ છે. જેની સમાધિમાં ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, તેજ આ છે,
એ નિશ્ચય છે. બાહ્ય આંતર દોષનો અભાવ પહેલેથીજ નિરૂપણ કર્યો છે. બહુ કાલ સમાધિમાં
રહીને ત્યાં ભગવાન્ પ્રાપ્ત નહિ થતાં આ આત્મા ભગવાન્ ક્યાં પ્રકટ થયા હશે એવો વિચાર કરીને,
યોગના ધર્મથી તેનું જ્ઞાન થતાં ભગવાન્ હાલ કૃષ્ણ રૂપેજ પ્રકટ થયા છે, ખીજે કોઇ સ્થલે નથી
એવો નિશ્ચય કરીને, સમાધિનું ફલ, ભગવાનનું ચરણારવિદ્ અહીં આવીનેજ દર્શન કરે છે. માટે
તેમના વાક્યપરથી જણાય છે કે આ જ ભગવાન્ છે. જો એમ શંકા થાય કે તેમને પૂર્ણ સાધનના
અભાવને લીધે સમાધિમાં આત્મસાક્ષાત્કાર નહિ થયો હોય, અને તેથી જ અહીં આવી બહારથી
દર્શન કરતા હશે, તો ઉત્તરમાં કહે છે કે તેઓ સૂરિ, વિવેકી છે, જિતેન્દ્રિય અને પ્રાણવાયુના જય
કરવાવાળા છે. તેઓ ઉપનિષદનો અર્થ ગુરુમુખથી વિચારપૂર્વક સમજ્યા છે, વિવેકી થયા છે,
પછી બ્રહ્મચર્ય વગેરેથી જિતેન્દ્રિય થયા છે. સર્વ પાપનો તેમણે નાશ કર્યો છે, યમ, નિયમ વગેરે
ક્રમથી વાયુનો જય કર્યો છે, એવા તેઓ હોવાથી તેમને પૂર્ણ સાધનનો અભાવ છે એમ કહી
શકાય જ નહિ. શંકા—ચક્ષુથી ભગવાનનું દર્શન કેમ થાય ? ઉત્તર—ચક્ષુથી તેઓ ભગવા-
નના દર્શન કરતા નથી, પણ આંતઃકરણથી દર્શન કરે છે. જેમ આત્મસાક્ષાત્કારમાં બ્રહ્માએ
ઇન્દ્રિયો બહાર જોનારી કરેલી હોવાથી ઇન્દ્રિયો બહાર જુએ છે, આંતરાત્માનું દર્શન કરી
શકતી નથી, કોઇક ધીર પુરુષ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને અમૃતની ઇચ્છાથી પ્રત્યગાત્માનું

દર્શન કરે છે, એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રત્યાહારથી અંદર બાળેલા ચક્ષુથી, ચક્ષુના હૃદયમાં પ્રવેશથી, આત્માનું દર્શન કરે છે, તેમ જ્યારે ભગવાન બહાર બિરાજતા હોય ત્યારે ભક્તિથી ઉભરાયલું હૃદય બહાર આવીને ચક્ષુમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તે હૃદય ભગવાનના દર્શન કરે છે. શંકા—તો પણ તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યોથી જેનો ઉપદેશ કર્યો હોય તે જ બ્રહ્મ કહેવાય. આ કેમ બ્રહ્મ કહેવાય ? ઉત્તર—અરે ભાઈ, તત્ત્વમસિથી જેનો ઉપદેશ છે તે જ આ છે. એ કેમ બને ? શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એ જ તું છે. શંકા—આ પ્રમાણે જીવના આત્મા તરીકે ભગવાનનો ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રયોજન ? ઉત્તર—આત્માની સાથે પ્રકૃતિનો સંબંધ થવાથી જે અનાત્મ વર્ગ ઉભો થયો છે, તે તો સર્વ પ્રકારે વાસના સહિત સાફ કરવાને યોગ્ય છે. આત્મા તરીકે ઉપદેશાયલા ભગવાન વાસનાસહિત પ્રકૃતિના કાર્યને નાશ કરે છે.

સાર—આમાં ઘણી અગત્યની બાબતો કહી છે, તેમાં એક એ છે કે માત્ર ચક્ષુથી ભગવાનના દર્શન થતાં નથી—ભગવાન બહાર પ્રકટ હોય ત્યારે પણ હૃદય ભાવથી ઉભરાય, અને તે હૃદય ચક્ષુદ્વારા દર્શન કરે, ત્યારે જ ભગવાનના દર્શન થાય. ત્યાં સુધી દર્શન, સેવા સર્વ સાધન-રૂપ છે. એ સાધનમાં ભાવની મેલવાણી હોવી જ જોઈએ. ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ જ ભગવતપ્રાપ્તિનું સાધન છે, બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા નથી, એમ સંન્યાસનિર્ણયમાં કહ્યું છે, તેનો આશય પણ આ જ છે. શિક્ષાશ્લોકીમાં પણ માવસ્ત્રાપ્યસદીયઃ સર્વસ્વં વગેરેમાં છેલ્લે એ જ સોનેરી શિખામણ આપી છે. પચાસવાર શ્રીનાથજી નિરખો, પચાસ વર્ષ સેવા કરો, રોજ દર્શન કરો, પુષ્કલ દ્રવ્ય, સામગ્રીનો વિનિયોગ કરો, તેની ના નથી, પણ યાદ રાખવું કે એ સર્વનો ઉપયોગ માત્ર ભાવની વૃદ્ધિમાં જ છે, ભગવાન એ સર્વથી પ્રસન્ન થઈ દર્શન દેશે, એમ સમજવું નહિ. ભગવાન કાંઈ લૌકિક મનુષ્ય નથી, કે સોના, ચાંદી, ઝવેરાતથી છતરાય, કે પુષ્કલ સામગ્રીથી લોભાય, એ સર્વથી ભાવની ઉન્નતિ થવી એટલે જ એ સર્વનો ઉપયોગ. માટે ભાવની વૃદ્ધિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી સંતોષ માનવો નહિ, આપણે કૃતકૃત્ય થયા એમ સમજવું નહિ. આથી જીંદગી સુધી વૈભવ અને ઠાઠમાડથી સેવા કરતા કરાવતા મનુષ્યો મળશે, પણ ભાવનો ઉદેક જેનામાં થયો હોય, એવા ભક્તો મળવા દુર્લભ છે. જ્યાં સુધી હૃદય અનન્ય થઈ, પતિવ્રતા સ્ત્રીની માફક ભગવાનનું થયું નથી, ત્યાં સુધી સર્વ નકામું. ભગવાન તો પતિવ્રતાપતિઃ છે, અનન્યાધિપતિ છે. લક્ષ્મીકલત્રાય કિમસ્તિ દેયમ્ ? હૃદયમ્ । માટે જ શ્રીગોપીજને કહ્યું કે અમારું ચિત્ત તો તમે સુખેથી સર્વ પ્રકારે હરી લીધું છે, હવે ઘેર જઈને શું કરીએ ?

૧૩. મગવદ્ધર્માણાં શ્રવણાનુષ્ઠાને કર્તવ્યે इति सर्वशास्त्रार्थनिर्णयोयमिति च મગવન્માર્ગેન્યસ્ય કર્તવ્યત્વામાવાત્ ॥ સુ. ૩૩-૨-૩૩ ॥

ભગવદ્ધર્મેનું શ્રવણ અને અનુષ્ઠાન કરવું એજ સર્વ શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય છે, આજ નિર્ણય છે, કેમ કે ભગવન્માર્ગમાં અન્ય કર્તવ્ય કરવાનું નથી. (વર્ણાશ્રમ ધર્મ, યજ્ઞ, વગેરે સર્વ અન્ય ધર્મો ભગવન્માર્ગમાં કર્તવ્ય નથી એ સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થનો નિર્ણય છે.)

૧૪. દાનવ્રતતપોહોમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ । શ્રેયોમિર્વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે મક્તિર્હિ સાધ્યતે ॥ ૧૦-૪૪-૨૪. દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ, બીજા વિવિધ પ્રકારના સુકૃતથી કૃષ્ણને વિષે ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે,

૧૫. મગવતિ ઉત્તમશ્લોકે મવતીમિરનુત્તમા । મંક્તિઃ પ્રવર્તિતા દિષ્ટ્યા મુનીનામાપિ દુર્લભા ॥
૧૦-૪૪-૨૫. ઉત્તમ પુરુષો પણ જેના માત્ર વાણીથી ગુણગાન કરી શકે છે, એવા ભગવાનને
વધે તમે સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ભક્તિ, જે મુનીઓને પણ દુર્લભ છે, તે પ્રવર્તાવી છે, તે મારા
જેવાના ભાગ્યને લીધેજ, કે મારા જેવા સર્વદા ભગવાનની પાસે રહેનારને પણ ખબર પડી કે
આવી ભક્તિ તો શાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી.

૧૬. દિષ્ટ્યા પુત્રાન્ પતીન્ દેહાન્ સ્વજનાન્ મવનાનિ ચ । હિત્વા વૃણીત યૂયં યત્ કૃષ્ણાસ્ત્યં
પુરુષં પરમ્ ॥ ૧૦-૪૩-૨૬. તમારું ભાગ્ય છે કે તમે પ્રપત્તિમાં બાધક પુત્રો, પતિઓ, દેહની વિવિધ
અવસ્થા, સગીઓરૂપ સ્વજનો, આધારરૂપ ઘર, લોક, એ સર્વનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણ, પુરુષોત્તમને
વર્ચા છે.

૧૭. સરિચ્છૈલવનોદેશા ગાવો વેણુરવા હમે । સંકર્ષણસહાયેન કૃષ્ણેનાચરિતાઃ પ્રમો ।

પુનઃ પુનઃ સ્મારયંતિ નન્દગોપસુતં વત । શ્રીનિકેતૈસ્તત્પદકૈર્વિસ્મર્તુ નૈવ શક્નુમઃ ॥

જલ ભરવા તો જવુંજ બેઠએ, ત્યાં યમુનાના દર્શન થાયજ, ઉંચા ગોવર્ધનના પણ દર્શન
થાયજ, વિહારને માટે વૃંદાવનના પણ દર્શન થાયજ. ગાયો તો ઘરમાંજ, આ વેણુના રણુકારના
તો હળુ પણ કાનમાં ભણુકાર વાગે છે. લીલામાં નિર્ભયતાને માટે સંકર્ષણ સાથે હોયજ.
બહાર વૃત્તિનિરોધ હોય ત્યારે પણ માખણની ચોરી, દૈત્યોને મારીને રક્ષણ કરેલું તે, અને સ્વ-
ચ્છન્દ રમણ, એ સર્વે ફરી ફરીને નંદગોપસુતનું સ્મરણ અમને કરાવે છે. વળી લક્ષ્મીના સ્થાન-
રૂપ અતિ સુંદર ઠેર ઠેર પડેલાં પગલાં, અને અમારા હૃદયમાં સંબંધથી સ્થપાયલાં-આને લીધે અમે
એને ભૂલવા મથીએ, તો એ ભૂલી શકતાજ નથી. (૧૦-૪૪-૫૧)

૧૮. બ્રહ્મપ્રાપ્તિઃ તપોજ્ઞાનાદિભિઃ, કિં સ્તોત્રેણોતિ ચેત્, તત્રાહ, નાસ્માકં ફલં શબ્દવિષયકં બ્રહ્મ,
કિંતુ એતદેવ પ્રત્યક્ષતો દૃશ્યં તદપિ પ્રાકૃતચક્ષુષૈવ, તત્રાપિ સર્વામરણભૂષિતં, તત્રાપિ પ્રાકૃતાલંકાર-
સહિતં, તત્રાપ્યેતદવસ્થાપન્નમિતિ । લૌકિકે પ્રાકૃતે ભાવે યસ્ય ભાવઃ સ મક્તિમાન્ । હીનભાવં તં
વિદિત્વા યોન્યથા વેદ સોધમઃ । યદ્ ગૃહ્ણાતિ યથૈવાયં બોધયત્યત્ર લૌકિકે । તત્ પ્રમાણમિહાસ્માકં
નાન્યદ્ મિત્રાધિકારતઃ । ૧૦. પ્ર. ૩. ૧ સુ. બ્રહ્મજ્ઞાન તપ જ્ઞાન વગેરેથી થાય, સ્તોત્ર કરવાથી
શું ફલ ? ઉત્તરમાં બ્રહ્મા કહે છે કે શબ્દવિષયક-વેદવિષયક-બ્રહ્મ અમને ફલરૂપ નથી, પરંતુ આ
પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે તેજ; તે પણ પ્રાકૃતચક્ષુવડેજ જેના દર્શન થાય છે, તે પણ સર્વ આભુ-
ષણથી શણગારેલું, તે પણ પ્રાકૃત અલંકાર, ગુંબ મોરપિચ્છથી શોભતું, તે પણ આ ગોપબાલની
આ અવસ્થાવાળું. લોકમાં પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત જેવા સ્વરૂપમાં જેનો ભાવ તેજ ભક્તિ-
માન્. એ પ્રાકૃત ભાવને જે હીન બાણીને અન્યથા બાણે છે તે અધમ.
આજ રસો વૈ સઃ છે, વેદિયા અક્ષરજ્ઞાનીને રસનું શું ભાન ? આ ભગવાન લોકમાં જે રૂપ ગ્રહણ
કરે છે, જેવો બોધ કરે છે, જેવો અનુભવ કરાવે છે, તેજ અમને પ્રમાણ. આ ભક્તિમાર્ગમાં
તો એમજ છે. જગત્કર્તા, વ્યાપક, વેદપ્રસિદ્ધ રૂપ અમને ફલરૂપ નથી, કેમકે ભક્તિનો અધિ-
કારજ સિદ્ધ છે. જ્ઞાનમાર્ગીઓ ભલે વેદપ્રસિદ્ધ રૂપને ફલરૂપ માને.

૧૯. દૃષ્ટૈવમાદિગોપીનાં કૃષ્ણાવેશાત્મવિક્લવમ્ । ઉદ્ભવઃ પરમપ્રીતસ્તા નમસ્યન્નિદં જગૌ ॥ એતાઃ

પરંતુમૃતો મુવિ ગોપવધ્વો ગોવિન્દ એવમશિલાત્મનિ રૂઢભાવાઃ । વાંછંતિ યં ભવમિયો મુનયો વયં
 ચ કિં બ્રહ્મજન્મભિરન્તકથારસસ્ય મા. ૧૦-૪૪-૫૮-૫૯....અંતર્નિષ્ઠા વા વિરહો વા દ્વયમેવ,
 ન તાસાં અન્યા લૌકિકી અવસ્થા, એવં દૃષ્ટ્વા પરમપ્રીતો જાતઃ, એવમેવ હિ સ્થાતવ્યં મક્તેનેતિ ।....
 મુમુક્ષવઃ, મુક્તાઃ, વયં મક્તાઃ, સર્વે એવ ધર્મમાર્ગપરાઃ । સર્વેષાં વિદેહકૈવલ્યપર્યંતં બહિઃ સંવેદના
 અસ્ત્યેવ, તત્ર લૌકિક એવ ભાવઃ સર્વેષાં જાયતે । નારદાદીનામપિ કદાચિત્ પ્રાકૃતવદ્ વ્યવસ્થા ।
 પ્રહ્લાદસ્યાપિ રાજ્યાદિકરણાત્ તથાવસીયતે । નનુ એતદપેક્ષયા યે શ્રોત્રિયા બ્રહ્મવિદો બ્રાહ્મણાઃ વસિષ્ઠા-
 દયઃ તે મહાન્તો ભવિષ્યન્તિ ઇત્યાહ કિં બ્રહ્મજન્મભિઃ । બ્રહ્મભાવાપન્નાનાં જન્મભિઃ શૌક્લસાવિત્રયાજ્ઞિકૈઃ
 ન કિંચિત્ ।....અનન્તકથાયાં રસયુક્તસ્ય બ્રહ્મજન્મભિઃ ન કોપિ પુરુષાર્થઃ સાધનીયઃ । ૧૦-૪૪-૫૮.

આ પ્રમાણે દરોજ ઉપદેશ છતાં દરોજ વૈકલ્ય, આમ બન્ને બેધને, બેકે આત્મરૂપ હોવા છતાં
 જેવું બહારનું ભાન થાય કે તરતજ ભગવદાકાંક્ષા-તે પણ નિર્દોષ-બેધને કૃષ્ણના
 આવેશથી દેહનું વૈકલ્ય બેધને, ઉદ્ધવ બહુ પ્રસન્ન થયા, અને તેમને પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે ગાયું.
 ભૂતલ પર જો કોઈ ખરા દેહધારી હોય, પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર હોય, તો તે
 ગોપીજન જ છે, કેમકે એમને સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભાવ આરૂઢ થઈ ગયો છે.
 એ ભાવ તો મુમુક્ષુ, મુક્ત મુનિઓ, અને અમારા જેવા ભક્તોમાં પણ નથી.
 જેને ભગવાનની કથાના રસની લગની લાગી છે, તેને બ્રહ્મ જન્મથી શું લાભ ?
 જેમને ભગવાનની કથામાં રસ પડતો નથી, તેમને બ્રહ્મ જન્મથી શું ફલ ? આ ગોપીજનને
 તો અંતર્નિષ્ઠા-હૃદયમાં ભગવાનની જ લગની, બહારનું જ્ઞાન થાય કે ભગ-
 વાન ક્યાં ? એમ વિરહથી આતુર, -આ બે સિવાય બીજી કોઈ અવસ્થા જ
 એમના મનની નથી. સંસાર તો એમને સાંભરતો જ નથી. આવું બેધને ઉદ્ધવ બહુ પ્રસન્ન
 થયા કે ભક્તો તો આમજ રહેવું જોઈએ. પોતામાં પણ આવા વિરહનો અભાવ બેધ, પોતાથી
 એમને અધિક માનીને તેમને નમન કરીને તેમની સ્તુતિ કરી-ખરા દેહધારીઓ તો આજ,
 જ્ઞાનીઓ એ નહિ, લૌકિકો તો નહિ જ, અને ભક્તો પણ નહિ. લૌકિકોનું
 જીવન તો અર્થ છે. જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનપ્રાપ્તિપર્યંત શરીરનો સાધન તરીકે ઉપયોગ,
 પછી તો દેહ ભારરૂપ, ભક્તો મૂઢતાથી દેહને જ આત્મા માને, બહિર્મુખ.
 મારા જેવા ભક્ત, જ્ઞાનવાળા, તો પણ આવો ઉત્કટ વિરહ મારામાં ક્યાં છે ?
 વળી વિદેહ કૈવલ્યપર્યંત સર્વને બહારનું ભાન હોય છે જ; જીવન્મુક્તોને પણ એમ જ હોય છે. તે સમયે
 તેમને લૌકિક ભાવ જ હોય છે. નારદ પણ કોઈ કોઈ સમયે સંસારથી લોભાઈ બચ છે ! પ્રહ્લાદે પણ
 રાજ્ય વગેરે કર્યું. શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠ, શૌકલ, સાવિત્ર, યાજ્ઞકો, એ
 સર્વે આ ગોપીજન આગળ હિસાબમાં નથી. જ્યારે તેમને બહારનું ભાન હોય છે
 ત્યારે તેઓ વેદનું અનુષ્ઠાન કરે છે, દીર્ઘસૂત્રો કરે છે, અંતર્નિષ્ઠ હોય છે ત્યારે બ્રહ્મપરાયણ હોય છે,
 તો પણ કર્મ કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ એ તો નિર્વિવાદ છે. કર્મ પ્રપંચમાં સ્વાસ્થ્ય
 સંપાદન કરાવે છે, ભક્તિ ભગવાનના વિરહથી વિકલતા કરે છે.

સેવાભાવનાના મુદ્રણવિષે.

શ્રીહરિરાયજીની આ બહુ સરલ તેમ બહુ ઉપયોગી કૃતિ છે, તે જેટલી સરલ છે, તેટલીજ છપાવતાં વિશેષ શ્રમદાયક થઈ પડી છે, કેમકે એની ઘણી નકલો જઈ છે, અને તે સર્વે બહુ અશુદ્ધ અને બૂદ્ધ પાઠોવાળી છે. શરૂઆતમાં અમને એ પ્રતિ શ્રીગદ્વાલાજીની સંસ્થામાંથી પ્રાપ્ત થઈ, અને એ ભગવદીય રણછોડદાસ પેટલાદીએ આપી. તે પરથી શુદ્ધ પ્રેસકૉપી એ સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવી. પરંતુ તેમના કાર્યથી સંતોષ થયો નહિ. અક્ષર સારા નહિ, શાંત ચિત્તથી લખેલું નહિ, રહી ગયલા શ્લોક માળ્જનપર લખેલા, પદો છૂટા પાડેલા નહિ, અને બેકે હું તેમની સાથે બેસીને સરખાવીને શુદ્ધ કરી ગયો હતો, તોપણ મુદ્રક શોધતાં શ્રમ તેટલો જ રહ્યો. પ્રથમ પ્રેસકૉપી નડીયાદના પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય માટે કરાવી હતી, પણ તેમણે છપાવવાનું બંધ રાખવાથી મેં તેમની પાસે મંગાવી મારે ખરચે છપાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ટ્રસ્ટી શેઠ ગોરધનદાસે મને કહ્યું કે તમારી પાસે છપાવવા લાયક પુસ્તક હોય તો તરત આપો. તે પરથી મેં તેમને આપી. અને ટ્રસ્ટકંડના સાહાય્યથી આ ગ્રન્થ પ્રકટ થયો.

ભાષાંતર થોડું કર્યા પછી ભગવદીય ત્રિભુવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહે જતિપુરાથી, પોતાની વ્રજભાષાના ભાષાંતરવાળી પ્રતિ મોકલી આપી, આથી ભાષાંતર કરવામાં કાંઈક સરલતા થઈ. છપાવતી વખતે એક પ્રતિ શ્રીગોકુલાધીશજીના મંદિરમાંથી ગોસ્વામી શ્રીમગ્નલાલજી તથા ચિ. લાલબાવા શ્રીગોકુલનાથજીએ આપી. તે પણ પ્રાચીન હોવાથી તે પ્રમાણે કેટલાક પાઠ બદલવાનું યોગ્ય લાગ્યું. પં. ગદ્વાલાજીની પ્રતિ બહુ અશુદ્ધ છતાં બહુ પ્રાચીન છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોક પાછળથી કાંઈ વિદ્વાને સ્વહસ્તે ઉમેરેલો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીમદાચાર્યચરણૌ શરણં સર્વદેહિનામ્ । સમસ્તદોષદહનૌ મસ્તકે રાજતે મમ ॥ આમાં રાજતે ઠીક ન હોવાથી શ્રીમગ્નલાલજીની પ્રતિમાં બેતાં તેમાં એ શ્લોક પાછળથી ઉમેરેલો નથી, તેમ પ્રતિ પણ પ્રાચીન છે, તેમાં શ્રીમદાચાર્યચરણં શરણં સર્વદેહિનામ્ । સમસ્તદોષદહનં મસ્તકે રાજતાં મમ ॥ એમ મળ્યું. આ એ પ્રતિપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીહરિરાયજીએ પોતે પાછળથી ફેરફારો કર્યા હશે. ફેરફારો કર્યા પહેલાં પણ નકલો થયેલી, અને ફેરફારવાળી પ્રતિપરથી પણ નકલો થયેલી, આથી પાઠભેદવાળી નકલો મળે છે. ચારસોને આશરે શ્લોકો છપાયા પછી ભાઈ વાડીલાલ પાસેથી એમની પોતાની, પરિષદની, અને મારા પરમ મિત્ર ગો.મગ્નલાલશાસ્ત્રીની પ્રતો મળી. ગદ્વાલાજીના સંગ્રહમાંથી એક નાના પત્રોની સુંદર પ્રતિ મળી, અને શ્રીનૃસિંહલાલજીના મંદિરના સમાધાનીએ મંદિરના ભંડારની પ્રતિ બહાર રાખી સરખાવવાની સગવડ કરી આપી. છાપવાનું કાર્ય પૂરું થવા આવતાં ભાઈ ગોવિંદલાલને ખબર પડતાં પોતે મગ્નલાલશાસ્ત્રીના સંગ્રહમાંથી એક પ્રાચીન સુંદર પ્રતિ આણી આપી. એના ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીહરિરાયજી જંબુસરમાં ઘણો સમય બિરાજ્યા હતા. ત્યાંની આખી સૃષ્ટિ એમની જ છે. ત્યાંથી એક માધવપર ભાનુજેત્ર (ભાનુજેતર) નામનું ગામડું છે. ત્યાં તળાવ પર શ્રીહરિરાયજીની બહુ સુંદર બેઠક છે. એ સ્થલ વિપ્રયોગનો અનુભવ કરવાને લાયક સુંદર છે. શાસ્ત્રી મહાશંકર આત્મારામ જંબુસરના બહુ વિદ્વાન શાસ્ત્રી હતા. તેમની પાસે બેઠકમાંથી બીજા પુસ્તકો સાથે આ પણ આવ્યું. એમને પ્રજા ન હોવાથી અંતકાલ સમયે એમના સ્નેહી રા. રા. માણેકલાલ તુમડીને બીજા પુસ્તકોની સાથે આપ્યું, અને તેમણે આ ઇતિહાસ કહીને મગ્નલાલશાસ્ત્રીને ઇ. સ. ૧૯૩૨-૩૩ માં આપ્યું. તે વખતે ભાઈ ગોવિંદલાલ, જમાતા, હાજર હતા, તેમણે પુસ્તક આપતાં આ સર્વ વૃત્તાંત મને કહ્યો.

સંવત ૧૮૦૧ ચર્ધન શુક્લ ૧

પ્રતિ બહુ સુંદર છે. પ્રથમ પત્રપર શરૂઆતના શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ની ઉપર સંવત ૧૮૦૧ ચૈત્ર શુક્લ ૧ પાછળથી માટે અક્ષરે લખેલું છે. શ્રીગદ્દલાલાની પ્રાચીન પ્રતિમાં તેમજ ગોસ્વામી શ્રીમગ્નલાલજીની પ્રતિમાં દરેક લીલાના શ્લોકના નંબર જૂદા જૂદા આપ્યા છે. આ પ્રતિમાં અનુક્રમે ૧૧૦૫ સુધી આપ્યા છે. શ્રીગદ્દલાલાજીની નાની સુંદર પ્રતિમાં પણ આમ અનુક્રમે જ છે. તે પરથી એમ લાગે છે કે સર્વ સુધારા કર્યા પછીની આ બંને પ્રતિઓ છે. બંનેમાં પાઠ ફેર છે, અશુદ્ધિઓ છે, પણ તે તો હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં લગભગ અનિવાર્ય છે. લહિઆઓ સંસ્કૃત ન બાળે તો દોષ કરેજ; સંસ્કૃત બાળે તો દૃષ્ટિદોષથી કોઇને બદલે કોઇ અન્ય શબ્દો લખે. કોલેજમાં સંસ્કૃત નાટકોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરનારાઓને અર્ધા પત્ર સુધીની પુટનોટોમાં પાઠ ફેર વાંચેલા સ્મરણમાં હશે. મેં પણ આ ગ્રંથનો પાઠફેરનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો, અને ઘણો ભાગ કર્યો હતો, પણ એ અશુદ્ધ પાઠોના સંગ્રહથી કાંઈ લાભ છે જ નહિ, એમ નિર્ણય પર આવી છેલ્લે આવશ્યક શુદ્ધ પાઠ અને પાઠફેરનો નાનો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો. આટલા બધા પાઠફેર, અશુદ્ધિ વગેરેથી વાચક આશ્ચર્ય પામવું નહિ. આ ગ્રંથની નકલો વધારે થવાથી પાઠફેર અને અશુદ્ધિઓ વધતી જ બધ, એ સ્વાભાવિક છે એમ મારો અનુભવ છે. આ ગ્રંથ છપાવવાની શરૂઆત કરી, ત્યારે સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત સહસીમાવના નામ શરૂઆતમાં આપ્યું, પછી જેમ જેમ શુદ્ધ પ્રતિઓ મળતી ગઈ, તેમ તેમ ઇતિશ્રીઉપરથી ખાત્રી થઈ કે શ્રીહરિરાયજીએ એવું નામ સેવામાવના જ રાખ્યું હતું. તેથી અમે અસલની ઇતિશ્રીહરિદાસવિરચિતા સેવામાવના સમાપ્તા એમ ઇતિશ્રી રાખી છે, અને ગ્રંથનું નામ પણ સેવામાવના જ રાખ્યું છે.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ચૈતસ્તત્પવણં સેવા. ચિત્ત પ્રભુમાં પરોવવું તે જ સેવા. ભાવના ચિત્ત પ્રવણ થયા વિના થાય નહિ, માટે સેવા અને ભાવના સમાન છે. ભાવનાથી ભાવ સિદ્ધ થાય છે. દેવાદિમાં રતિ થવી તેનું નામ ભાવ. કૃષ્ણ દેવ છે, મનુષ્ય નથી. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિમાં કહ્યું છે કે યથા જલમ્ તથા સર્વમ્, યથા શક્તા, તથા વૃહત્, યથા દેવી તથા કૃષ્ણઃ। જેમ ગંગાજીનું જલ છે; તેમ સર્વ જગત્ પ્રાકૃત છે, આધિભૌતિક છે. જેમ ગંગાજીમાં ભક્તોને વાંછિત ફલ આપવાની શક્તિ છે તે આધ્યાત્મિક છે, તેવું અક્ષર બ્રહ્મ છે. જેમ ગંગા દેવી છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ દેવ છે, પ્રભુ કૃષ્ણ લૌકિક નથી, અને લૌકિક સ્વીકારતા પણ નથી. આપણું સર્વસ્વ ઔદિક, પારલૌકિક કૃષ્ણ જ છે, એવો ભાવ એમનામાં હોવો જોઈએ. તે રીતે આ ભાવના કૃષ્ણમાં ભાવ ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેમાં લેશ માત્ર પણ લૌકિક આવેશ થવો જોઈએ નહિ. સમસ્ત વ્રજ, વૃંદાવન, ગાયો, ગોપીજન સર્વ લીલાસામગ્રી આધિદૈવિક જ છે. બૃહદ્વામનપુરાણમાં કહ્યું છે કે શ્રીગોપીજન સ્ત્રીઓ નથી, એ તો વેદની શ્રુતિઓ છે, અને ઋષિરૂપા કુમારિકાઓ છે. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદામાં કહ્યું છે કે “જીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે મિત્તા એવ ન સંશયઃ । મગવદ્ રૂપસેવાર્થમ્ તત્સૃષ્ટિર્નિન્યથા ભવેત્ । સ્વરૂપેનાવતારેણ લિંગેન ચ ગુણેન ચ તારતમ્યં ન સ્વરૂપે દેહે વા તત્ક્રિયાસુ વા ॥ તથાપિ યાવતા કાર્યમ્ તાવત્ તસ્ય કરોતિ હિ । × × × એવમ્ સર્ગસ્તુ તેષામ્ હિ ફલમત્ર નિરૂપ્યતે । મગવાન્ એવ હિ ફલમ્ સ યથાવિર્ભવેદ્ ભુવિ ॥”

“ પુષ્ટિમાર્ગમાં જીવો ભિન્ન છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ભગવાનના રૂપની સેવાને માટે

તેમની સૃષ્ટિ છે. જો તેઓને સરળતા ન હોત તો ભગવાનની સેવા થઈ શકત નહિ. સ્વરૂપથી, અવતારથી, લિંગથી, ગુણથી, સ્વરૂપમાં, દેહમાં, તેમની ક્રિયાઓમાં ભગવાનથી કાંઈ તારતમ્ય નથી. તોપણ લીલા સિદ્ધ કરવાને માટે જોઈતું તારતમ્ય ભગવાન રાખે છે. આવી તેમની સૃષ્ટિ છે. હવે તેમનું ફલ નિરૂપણ કરીએ છીએ. ભગવાન ભૂતલપર પ્રકટ થાય તેજ તેમનું ફલ.” આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે ભગવાન, ભગવાનની લીલા અને લીલાસામગ્રી સર્વ અધિદૈવિક છે, છેક અંતરંગ હૃદયના ભાવરૂપ છે. જેમ પ્રકાશની એક કેન્દ્રલ પાવર કદપીને ચાલીશ કેન્દ્રલ પાવર, હબર કેન્દ્રલ પાવર વગેરે ગણત્રી કરવામાં આવે છે, તેમ આનંદની ગણત્રી તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કરી છે. વેદાદિનું અધ્યયન કરેલો, નિરોગી, ભોજન વગેરેની શક્તિવાળો, દઢ અંગવાળો, અતિશય બલવાન યુવાન, આ સર્વ પૃથિવી તેને માટે વિત્તથી ભરેલી, આ એક માનુષ આનન્દ એટલે આનન્દની એક પાવર. આથી સમજશે કે એક પાવર જેટલો આનન્દ પણ મનુષ્યને મળવો મુશ્કેલ છે, અને ચિરકાલપર્યન્ત તો અશક્ય જ છે. આવા સો આનન્દ એકઠા કરીએ ત્યારે એક મનુષ્યગંધર્વની શ્રોત્રિય નિષ્કામનો આનન્દ થાય. આવા સો મનુષ્યગંધર્વના આનન્દ એકઠા કરીએ, ત્યારે એક દેવગંધર્વનો આનન્દ થાય, એટલે માનુષ આનન્દ કરતાં દશ હબર ગણો દેવગંધર્વનો આનન્દ થયો. આવા સો દેવગંધર્વના આનન્દ એકઠા કરીએ ત્યારે પિતૃઓનો એક આનન્દ થાય, એટલે માનુષ આનન્દ કરતા દસ લાખ ગણો પિતૃઓનો આનન્દ થયો. તેનાથી સો ગણો દેવનો એક આનન્દ થાય, એટલે માનુષ આનન્દ કરતાં દશ કરોડ ગણો થયો. તેનાથી સો ગણો, માનુષ આનન્દથી દશ અબજ ગણો કર્મદેવનો આનન્દ થાય. તેનાથી સો ગણો નિષ્કામ દેવનો આનન્દ, તેનાથી સો ગણો ધન્વનો આનન્દ, તેનાથી સો ગણો બૃહસ્પતિનો આનન્દ, તેનાથી સો ગણો પ્રજાપતિનો આનન્દ, તેનાથી સો ગણો અક્ષર બ્રહ્મનો આનન્દ. અર્થાત્ દશઅબજને દશઅબજ ગુણીએ, અને જે સંખ્યા આવે તેટલું તારતમ્ય સંપૂર્ણ માનુષ આનન્દ (જે કોઈ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતો જ નથી) અને અક્ષર બ્રહ્મા આનન્દમાં છે. અને પરબ્રહ્મ કૃષ્ણના આનન્દની તો ગણના બેઠથી પણ થઈ શકતી જ નથી. આ પરમ આનન્દ લીલાસૃષ્ટિના જીવોને સહજ છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના કૃપાપાત્ર, ચોર્ચાસી, બસોબાવન વૈષ્ણવો વગેરેએ એ આનંદ ભોગવ્યો, છે, સુરદાસ, પરમાનંદાસ, કુંભનદાસ, ચતુર્જીન્દાસ વગેરે અષ્ટસખા, તેમજ જયદેવ, તુસિહ, મીરા, દયારામ વગેરેએ તે ગાયો છે, અને ગુજરાતને એ આનંદનો રસાસ્વાદ આપ્યો છે, અને આજે પણ એ નિર્દોષપૂર્ણ ગુણ આનંદના અનુભવી સાક્ષી ભૂતલપર બિરાજે છે.

પુષ્ટિમાર્ગનું સાહિત્ય છેલ્લા ચાલીશક વર્ષમાં પુષ્કલ પ્રકટ થયું છે. આટલું મોડું પ્રકટ થવાથી સંપ્રદાયને અને ગુજરાતને થણું નુકસાન થયું છે. પ્રખ્યાત હરિ હર્ષદ દ્રુવ અને કેશવ હર્ષદ દ્રુવ અત્યુત્તમ રસિક લેખકો પરમ ભગવદીય નાગજીભાષના વંશજ હતા, પણ પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાનના અભાવે હરિ હર્ષદ જનમપર્યંત લૌકિક રસમાં જ મગ્ન રહ્યા. ભગવદ્દરસ ચાખી શક્યા નહિ, તો વર્ણવે તો ક્યાંથીજ ? અને કેશવ હર્ષદ જેમણે ગીતગોવિન્દનું અદ્વિતીય ભાષાન્તર કરી વર્ષોસુધી પાંચ કે તેથી વિશેષ આવૃત્તિઓ કાઢી, તે પંદરેક વર્ષ ઉપર શૃંગારરસમણનની પ્રસ્તાવના વાંચીને ભાઈ મૂલચંદ્ર તેલ્લીવાળાને ઘેર મળવા આવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે તમે તમારી પ્રસ્તાવનાથી મારા મન ઉપર નવીન પ્રકાશ નાખ્યો છે; હું ગીતગોવિન્દને નવીન દૃષ્ટિથી નિહાળતાં શીખ્યો છું; હવે મારે પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રંથો તમારી સાથે વાંચવાની ઇચ્છા છે. પણ મુંબઈમાં રહી વાંચવાની એ ઇચ્છા એમની પાર પડી નહી. જો પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્ય તેમના વાંચવામાં આવ્યું હોત તો જાહેર પરિણામ આવત,* અને પ્રખ્યાત દેવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રાચીન ગોસ્વામી

બાલકોને મળેલા બાદશાહોના ફરમાનોના બાબાન્તર કરનારની માફક કહેત કે હું પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનો પુત્ર છું, અને વૈષ્ણવ છું. અદ્વૈત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, મહાભારતના કર્તા સમાન ધુરન્ધર લેખક પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ માધવરામના સંતાન હતા, જેમણે પોતાની મુંઝવણી આપારની પેઢીનું નામ કૃષ્ણ વાસુદેવની પેઢી એમ રાખ્યું હતું. જે એ મહાન લેખક અને વિચારકને પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાન ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાં હોત, તે તેમણે ગુજરાતને ભગવાનના દર્શન કરાવી શુદ્ધ ભક્તિરસમાં ગરકાવ કરી સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પોતાની કીર્તિ ઉજ્જવલ કરી હોત; નૃસિંહની સાફક રાસલીલાને સાક્ષાત્કાર કર્યો હોત, મીરાંની માફક ગિરિવરધરને વર્યા હોત, દયારામની માફક ભગવાનના નિશ્ચયના મહેલને ભૂતલપર આણી ગુજરાતને ભગવદ્ધામ બનાવ્યું હોત. પણ પુષ્ટિમાર્ગના જ્ઞાનના અભાવે એમના લેખોનો મ્હોટો ભાગ લખાયા પછી જીવંતીને અન્તે એમણે યોગાભ્યાસ આરંભ્યો. અને દયારામની પ્રેમરસથી ઉભરાતી કવિતામાં યોગનું જ દર્શન કર્યું, અને દયારામના અક્ષર દેહમાં તે લખી નાખ્યું.

આ એમની ગંભીર ભૂલ હતી, અને જેમ કીર્તિ વધારે, તેમ એ ભૂલનું ગંભીર્ય વિશેષ; પણ પરિણામ-મોક્ષ તરફ દષ્ટિપાત કરતાં ભક્તિમાં અને યોગમાં કાંઈક સામ્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાસુએ, મોક્ષાકાંક્ષીએ સંસારને અસંગ શસ્ત્રથી છેદવાનો છે જ. તે યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનિરોધથી કરો, કે પ્રેમથી કરો. જે પરિણામ યોગથી આવે, તે ભક્તિથી પણ આવે. પણ યોગમાં ચિત્તને પ્રાણાયામ વગેરે સર્વ સાધનો સિદ્ધ કરતાં બહુ કષ્ટ પડે છે. અને પ્રેમમાં પ્રસન્નતાથી ચિત્ત પ્રેમપાત્ર પ્રભુ તરફ ઢળે છે, અને વાર્યું વળતું જ નથી. યોગમાં તે હૃદયને અવકાશ જ નથી, તેને પથર જેવું કરવું પડે છે, અને ભક્તિમાં તે હૃદય જ પ્રધાન છે. ઘણું કષ્ટ વેડી યોગી જે સાધનોથી કરી શકે છે, તે પોતાના બાલકપર પ્રેમવાળી માતા, પતિતરફ પ્રેમવાળી સતી, સહજ કરે છે. તેથી જ પ્રેમ-માર્તિ દયારામે ગાયું કે

અજ્ઞા સરખા યોગને શું પાથરીએ કે ઓઢીએ,
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી, શિદ્ધ પથરમાં શિર ફેડીએ.

યોગી નિર્વિકલ્પક સમાધિ સુધી પહોંચે નહિ તે અપૂર્ણ રહે, વચમાં સિદ્ધિઓ દોભાવે અને પાત થાય. ભક્તને સિદ્ધિઓ કેઈ પણ રીતે દોભાવી શકતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે મોક્ષની પણ ધ્વજા કરતો નથી, કેમકે તેને તે ભગવાન વશ થાય છે.

જો પુષ્ટિમાર્ગની દષ્ટિથી જોઈએ તો તે જે દર્શન ભક્તને થાય છે, જે સ્થિતિ એને પ્રાપ્ત થાય છે, તે યોગીને અશક્ય જ છે, અને તેમાં પણ અવિહિત ભક્તિ જે વ્રજવાસીઓને, શ્રીયશોદાને, શ્રીગોપીજનને પ્રાપ્ત થઈ, તેનું તે સ્વપ્નું પણ યોગીને દુર્લભ છે. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે એક ઉત્તમ ભક્તના અત્યુત્તમ પુત્રની દષ્ટિ માત્ર યોગ સુધી જ પહોંચી, અને પુષ્ટિમાર્ગની ઝાંખી પણ કરી શકાઈ નહિ. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે પુષ્ટિમાર્ગનું સાહિત્ય મોડું પ્રકટ થવાથી પુષ્ટિ-સંપ્રદાયને અને ગુજરાતને ઘણું નુકસાન થયું છે.

એમના ભાઈ નરહરિરામે એ દયારામનો અક્ષર દેહ ભાઈ તેલીવાળા પાસે સુધરાવવાને

જ્યારે ભાઈ તેલીવાળાએ કુંગારસમંડન ગુજરાતી બાબાંતર સાથે પ્રકટ કર્યું, ત્યારે એમણે કાળજીપૂર્વક તે વાંચી પોતાને યોગ્ય ભાગતા સુધારા તથા ફેરફારો સૂચવી તે સુધારેલી પ્રતિ ભાઈ તેલીવાળા પર મોકલી આપી હતી.

અથવા નીચે સુધારા વધારા કરવાને એમને ત્યાં ઘણાં વર્ષ સુધી રાખી મૂક્યો, પણ ઈશ્વરેચ્છાના અભાવમાં ભાઈ મૂલચંદ્રના ગોલોકવાસ પછી તે પાછો લઈ જવો પડ્યો.

સદ્ગત મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી પુષ્ટિમાર્ગનું ગૌરવ સમજતા, કમકે એ પંડિત ગદુલાલા-જીના સંસર્ગમાં શિષ્ય તરીકે મુંબઈમાં કેટલોક વખત સંધી આવેલા, અને તેથી જ પુષ્ટિમાર્ગનું કાંઈક અંશે જ્ઞાન હોવાથી એ માર્ગ વિરુદ્ધ એ કાંઈ પણ બોલતા કે લખતા નહિ. કવિ નર્મદે ઉછાંછળાપણાથી સુધારાના ઓઘમાં તાણાઈ પુષ્ટિમાર્ગની ગટરોનું જ-મિસ મેયોએ ભારત વર્ષની ગટરો જોઈ તેમ-દર્શન કર્યું. પાછળથી પસ્તાઈ ધર્મવિચાર લખ્યો, પણ પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યના વાચનના અભાવમાં એ કવિના શૃંગારના ઉભરા લૌકિક જ રહ્યા. પ્રખ્યાત કવિ નાનાલાલ દલપતરામે પુષ્ટિમાર્ગીય મહારાજેની વિદ્વતાની અને ગૌરવભરેલા ઇતિહાસની કાંઈક અલપ-અલપ ઝાંખી કરી તેનું વર્ણન કર્યું છે. પણ જો એમને રસો વૈ સંને સાક્ષાત્કાર થયો હોત, ગોકુલ વૃંદાવનમાં જો રસની રેલ આવી હતી તેમાં નહાયા હોત, તો પોતે કૃતકૃત્ય થઈ ગુજરાતને ખરા રસની ઝાંખી કરાવત, અને કાવ્યરૂપી અસત શાસ્ત્રના રસાભાસની બલમાંથી છુટત. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે “સર્વ પદ્ધતિમાં રસ છે. તે રસજ્ઞની આગળ અભિવ્યક્ત થાય છે. ભગવાનના રસરૂપ કર્મો તો અભિવ્યક્ત જ છે, પરંતુ રસજ્ઞની અપેક્ષા છે” (સુ. ૩-૨૦-૬.) માટે હવે જેમ અને તેમ ત્વરાથી અણુભાષ્ય, સુઓધિની, નિબંધ, વિદ્વનમણ્ડનના સરલ આકર્ષક ગુજરાતી ભાષાન્તર થવાં જોઈએ. માર્ગનેા સિદ્ધાન્ત બણ્યા પછી જ આવા ભાવના જેવા ગ્રંથોનું સ્વાસ્થ્ય સમજાય. પૂર્વના કર્મોથી, અથવા દૈવથી, અથવા ઇશ્વરેચ્છાથી, અને જો જ્યોતિષ વિદ્યા કાંઈક પણ અંશે સત્ય હોય તો, અને આર્ય શાસ્ત્રો કહે છે કે ત્રિકાલ જ્ઞાનીઓ ભવિષ્યની સર્વ વાત બોલે છે, એ સત્ય હોય તો, અહિં ભૂતલ પર દરેક મનુષ્યનું ભવિષ્ય નિશ્ચિત છે, તો તે નિશ્ચિતને માટે મિથ્યા પ્રયાસ ન કરતાં ભગવાનમાં જ ચિત્ત રાખવું ઉચિત છે, અને જ્યારે ભગવાન રસરૂપ છે, શૃંગારરૂપ છે, સંયોગ ને વિપ્રયોગાત્મક છે, અને પોતે આનન્દપ્રચુર હોઈ જીવને તે આનન્દ ગોપીજનની માફક દાન કરી શકે છે,—દાન કરવા તત્પર છે, તો તેની પ્રાપ્તિમાં જ જીવે સર્વ સમય માળવો એ જ ડહાપણુભર્યું છે. બીજું સર્વ ફેકટના ફાંફાં, માયા ને મૂર્ખતા છે. પણ શુદ્ધ પ્રેમીજન, પ્રેમને શોધવાવાળા, રસના અભિલાષી દુર્લભ છે, કેટલાક તેવા હોય છે, પણ તેઓ ભૌતિક પુરુષ અથવા સ્ત્રી પર પ્રેમ કરી ક્લેશ પામે છે. એવા શુદ્ધ પ્રેમી આગળ મીરા, રસખાન, વગેરે ભક્તોની માફક પ્રભુસ્વરૂપ પ્રકટ થાય તો તેઓ સરદાસની માફક કૃતાર્થ થઈ બચ. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મતમાં ફલ પ્રભુનું હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થવું તે છે. તેના અભિચારી-કાંઈ પણ કારણથી નિષ્ફલ ન બચ એવો-હેતુ પ્રેમ છે. રસશાસ્ત્રમાં પ્રેમની દશ દશાઓ કહી છે. તેમાં પ્રથમ ચક્ષુઃપ્રીતિ એટલે ચક્ષુપ્રીતિથી પ્રભુ તરફ વળવું તે. પૂર્વના સંબંધ એ પ્રીતિનો આંતર હેતુ છે. બહારની કાંઈપણ ઉપાધિ, શરીરશોભા, વસ્ત્રાલંકાર વગેરેથી એ હૃદયની પ્રીતિ થતી નથી. જેના સહજ પરિવત્સરથી વિયોગ થયો છે, તેના સ્વરૂપ, ગુણ વગેરેના શ્રવણથી ચિત્ત તેને શોધવા ભમે છે, પછી બીજી અવસ્થામાં મનઃસંગ થાય છે, પોતે જે જે સુખો સંયોગમાં ભોગવ્યા હોય તેનું સ્મરણ થાય છે, પછી ત્રીજી અવસ્થામાં સંકલ્પોત્પત્તિ થાય છે, દર્શનને માટે નયન તપે છે, વચન શ્રવણ કરવાને કાન તલ્પે છે, મળવાને હૈયું તલ્પે છે, જ્યારે આ ત્રણ અવસ્થા થાય, ત્યારે પ્રભુ તરફ પ્રેમ થયો, એમ કહેવાય. પછી ચોથી અવસ્થામાં નિદ્રાચ્છેદ થાય છે, ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થઈ

કશામાં લાગતું નથી, પછી પાંચમી અવસ્થામાં પ્રિયની અપ્રાપ્તિને લીધે શરીરમાં તનુતા થાય છે, જ્વર આવે છે, પછી વિષયેભ્યો વ્યાવૃત્તિમાં ચિત્ત વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત થઇ જાય છે, પછી સાતમી અવસ્થામાં લજ્જામનાશ થાય છે, આ ચાર અવસ્થા આસક્તિની સૂચક છે, પછી આઠમી અવસ્થામાં ઉન્માદ થાય છે, પ્રિયની અપ્રાપ્તિને લીધે હૃદય અને શરીર જડ જેવાં થઇ જાય છે, પછી નવમી અવસ્થામાં મૂર્છા થઇ કાંઈ પણ ભાન રહેતું નથી, આ ત્રણ અવસ્થા વ્યસનની સૂચક છે. પછી દશમી છેલ્લી અવસ્થા મરણ છે, જેમાં પોતે પોતાપણાનો, ભિન્નતાનો ત્યાગ કરી તન્મય થઇ જાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી મક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમાં કહે છે કે જ્યારે પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનની ઉપર કહેલી નવ અવસ્થા થાય ત્યારે જીવ કૃતાર્થ થાય. સ્ત્રીમાવો ગૂઢઃ પુષ્ટિમાર્ગે તત્ત્વમ્ એમ વેણુ-ગીતમાં કહ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય આ પરથી સમજાય છે. પ્રેમાળ સ્ત્રીઓને આ ભાવ સહજ છે, નરદેહવાળાને પ્રભુ કૃષ્ણના પ્રવેશથી, અથવા કાલ્યાણની શક્તિના પ્રવેશથી આવો ભાવ-સિદ્ધ થાય; તેથી આ માર્ગમાં શ્રીવ્રજરત્નો જ ગુરુ છે, અને તેમનું હૃદય, ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવજ સાધન છે, અન્ય સાધનની અપેક્ષા નથી. સ્ત્રીહૃદયદ્વારા જ એ કૃષ્ણભજનનાંદ પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે, અને એમ હોવાથી જ આ સહસ્ત્રી ભાવના પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં અત્યંત ઉપયોગી ગ્રન્થ છે.

પ્રેમ, યોગ અને જ્ઞાન બંને કરતાં જલવત્તર છે, તેથી જે યોગ ન સાધી શકે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ન કરી શકે, તે પ્રેમમાત્રથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે જ. તેથી જ શ્રીવલ્લભાચાર્યે કહ્યું કે યે મક્તાઃ શાસ્ત્રરહિતાઃ, સ્ત્રીશૂદ્રદ્વિજબંધવાઃ, તેષામુદ્ધારકઃ કૃષ્ણઃ, સ્ત્રીણામત્ર વિશેષતઃ । જે ભક્તો શાસ્ત્રથી રહિત છે, સ્ત્રી, શૂદ્ર અને દ્વિજબંધુઓ, બામણભાષ છે, તેમના ઉદ્ધારક શ્રીકૃષ્ણ છે, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારક છે.

—*—

દર્શન

પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરોમાં દર્શન કરવા આવનારા કેટલાક શાંતાકાર મુજગશયન વગેરે શ્લોક શ્રીકૃષ્ણ આગળ ઝાલી જાય છે; કેટલાક ‘હે ઔદ લોકના નાથ, હે સર્વસમર્થ, હે નોધારાના આધાર, મારાં પાપ નાશ કરો’ વગેરે પ્રાર્થના કરે છે. આમ દર્શનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર છે, તેમાંના ઘણાં દર્શન શું તે સમજતાં જ નથી. પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુ એટલે ગોકુલમાં શ્રીનંદરાયજીને ઘેર પ્રકટ થયેલા બાલકૃષ્ણ, ગોપાલકૃષ્ણ, શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત, ગોકુલનું સર્વસ્વ, શ્રીવ્રજરત્નોનું સર્વસ્વ; ઘણાં ઘણાં વર્ષો પછી વિરહાતિથી ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને પ્રકટ થયેલા પ્રભુ, શ્રીયશોદાની આર્તિ નહિ સહન થવાથી, શ્રીનંદ વગેરેની આર્તિ નહિ સહન થવાથી, સર્વ ગોકુલવાસીઓ, વ્રજવાસીઓની આર્તિ નહિ સહન થવાથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુ. એમનાં દર્શન એટલે ઘણાં ઘણાં વર્ષોથી વિપ્રુટા પડેલા કાર્તિકંદર્પલાવણ્યપતિનું દર્શન, તે દર્શનથી થતો આહ્વાદ, હૃદયના સર્વ દુઃખોનો નાશ, સર્વ મનોરથોની પૂર્ણતા, આ લોક અને પરલોકનું સર્વસ્વ, એમનાં દર્શન એટલે હૃદયના ઉભરા ઉછળી નેત્રમાં આવી ઘણા વર્ષો પછી પ્રાપ્ત થયેલો પ્રિયનો સંગમ, હૃદયના સર્વ દ્વારનું ખુલ્લું, તે પ્રિયના આશ્લેષની આકાંક્ષા, તેના વચન શ્રવણ કરવાની ઉત્કંઠા; વ્રજની સર્વ લીલાનું સ્મરણ, વૃંદાવનની સર્વ નિરંકુશ લીલાનું સ્મરણ, એ લીલામાં ચિત્તની તન્મયતા, તે લીલાસ્થલની પુનઃ પ્રાપ્તિની તીવ્ર ઇચ્છા, વિયોગથી થતી દીનતા, ઘણાં વર્ષો સુધી પરદેશ ભટકતા પરદેશવાસી

જનની સ્વજનને મળવાની ઝંખના, તે મિલાપ દૂર હોવાથી હૃદયનાં આંસુ, વિયોગી જીવનની નિષ્ફલતાનું ભાન.

સાંખ્યમાર્ગીઓને, યોગમાર્ગીઓને, જ્ઞાનમાર્ગીઓને બહાર પ્રભુના દર્શન થતાં જ નથી, તેઓ માત્ર આંતર ચક્ષુથી હૃદયમાં દર્શન કરે છે. નારદ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરે દેવ તરીકે, વિષ્ણુ તરીકે, સકલ બ્રહ્માંડના નાથ તરીકે દર્શન બહાર કરે છે. પુષ્ટિમાર્ગીઓ આગળ પ્રભુનું સ્વરૂપ મજાવૃંદાવનનું છે, બાલકૃષ્ણરૂપે, નવનીતપ્રિયરૂપે, રાધારમણરૂપે, નટવરનાગરૂપે, ગોકુલચંદ્રરૂપે, ગોવર્ધનધરરૂપે છે. બહાર ચક્ષુથી દર્શન થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ જ્યાં સુધી હૃદયમાં ભાવ ન હોય, હૃદય તન્મય ન થયું હોય, સર્વ હૃદય તેને આધીન થયું ન હોય, ત્યાં સુધી હૃદયમાંથી ઉભરાઇ તે રસો વૈ સઃ બહાર પ્રકટ થતો નથી; હૃદયમાં ન માઇ શકે ત્યારે જ બહાર પ્રકટ થાય છે. એ રસની આકૃતિ-મૂર્તિ-તેજ વૃંદાવનના આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ કૃષ્ણ-સંયોગ સમયે બહિઃ પ્રકટ, વિપ્રયોગ સમયે અંતઃકરણના સ્વામી. વિષયાવેશ-સંસારાવેશમાં રસરૂપ પ્રભુ કૃષ્ણનું દર્શન દુર્લભ, સંયોગ રસ દુર્લભ, અને વિપ્રયોગ રસ તો બહુજ દુર્લભ. રસ વિષયનો વિરોધી છે, સંસારનો વિરોધી છે. વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરેઃ । જેમના દેહ વિષયથી ભરપૂર છે, તેમને સર્વદા હરિનો આવેશ થતો નથી. વિષયરૂપી કચરો હૃદયમાં હોય, પછી પ્રભુ ત્યાં કેવી રીતે પધારે ? નારદ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેની શાસ્ત્રીય અથવા વિહિત ભક્તિ છે, નંદ, યશોદા, ગોપીજન- નની ભક્તિ અશાસ્ત્રીય અથવા અવિહિત છે-અવિહિત ભક્તિનો આનંદ ઓર છે. બ્રહ્મા, મહાદેવ વગેરેને પણ તે દુર્લભ છે, તેનું જ્ઞાન માત્ર પ્રભુની કૃપાથી જ થાય છે.

રસો વૈ સઃ ।

*ભારતના અશાસ્ત્રીય માં 'શૃંગારહાસ્યકરુણા રૌદ્રવીરમયાનકાઃ । બીમત્સાદ્ભુતસંજ્ઞાશ્ચેત્યદૌ નાત્યે રસાઃ સ્મૃતાઃ એ શ્લોકમાં પણ શૃંગારનો પ્રથમ નિર્દેશ કરીને તેનું પ્રધાનત્વ સૂચવ્યું છે. ત્યાર પછી 'શ્યામો ભવતિ શૃંગારઃ' એ વાક્યથી શૃંગારરસના અધિષ્ઠાત્રી દેવતા વિષ્ણુને વર્ણવ્યા છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ઉપનિષદમાં જે પરમ તત્ત્વને રસરૂપ કહ્યું છે, અને જેની પ્રાપ્તિથી નિરવધિ નિરુપધિ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઉપદેશ્યું છે, તે પરમ તત્ત્વ રસરૂપ સ્યામ વિષ્ણુ છે. પુરાણ માત્રને વેદના ઉપબૃંહણ વા અર્થવિસ્તારક કહેવામાં આવે છે. જે વાત સ્પષ્ટ રીતે ઉપનિષદમાં દર્શાવી હોય તેજ વાતને પુરાણમાં સ્પષ્ટ દર્શાવતોથી સુદૃઢ કરી હોય છે. રસરૂપ-શૃંગાર રસરૂપ સ્યામ વિષ્ણુની પ્રાપ્તિ એજ પરમાનંદની, એજ સકલ મનોરથની, પૂર્તિ કરાવે છે. એજ વાત શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં શ્રીમદ્ગોપીજનોને થયેલી મેઘશ્યામ ગોપવેશ વિષ્ણુની પ્રાપ્તિથી સ્પષ્ટ કહી છે. ત્યાં પણ કૃષ્ણને શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ, રસાવિષ્ટ, તરીકે વર્ણવ્યા છે. ગોપીજનોને પણ સંસારના સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને એમને શરણે ગયલા વર્ણવ્યા છે, અને સર્વ પ્રપંચના ત્યાગપૂર્વક પ્રભુને શરણે જવાથી નિરુપધિ નિરવધિ આનંદની પ્રાપ્તિ તેમને થયેલી વર્ણવી છે.

આ પ્રકારે પરમ તત્ત્વ એ ઉત્તમોત્તમ શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાત્રી દેવતા હોય, અને તેનીજ પ્રાપ્તિ એ પરમ સુખમાં કારણ હોય, તો તે શૃંગાર રસરૂપ પરમ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ કેમ થાય ? અનુભવ કેમ થાય ? તેને વાસ્તે ભરત, વાત્સ્યાયન વગેરે મુનિવરોની પ્રવૃત્તિ છે. કામસૂત્રના

*તેલીવાળાના શૃંગારરસમંડનના ઉપોદ્ધાતમાંથી.

અધ્યયનનું સાક્ષ્ય ત્યારેજ થાય કે જ્યારે એનો વિનિયોગ દોષમાં નહિ થતાં પ્રેમપુંજરૂપ રસે પ્રભુમાં થાય. કામસૂત્રકાર સ્પષ્ટ રીતે સ્વચ્ચન્થી અતિ જણાવે છે કે:—વિહિતં લોકયાત્રાર્થ ન રાગાર્થોઽસ્ય સંવિધિઃ । અસ્ય શાસ્ત્રસ્ય તત્ત્વજ્ઞો ભવત્યેવ જિતેન્દ્રિયઃ । અર્થાત્ કામસૂત્રના જ્ઞાનથી જીતેન્દ્રિય થઇને રસાત્મક કૃષ્ણમાં શૃંગાર રસના પ્રેમપુંજમાં તેનો વિનિયોગ કરવાનો છે. ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, એટલું જ નહિ પણ સર્વ વિદ્યાઓનો યથાર્થ વિનિયોગ (પૂર્ણ ફલ, પૂર્ણ વિકાસ) ત્યારેજ થયેલો કહેવાય કે જ્યારે શૃંગાર રસરૂપ પ્રેમપુંજના પ્રાકટ્યમાં તે તે વિદ્યાનું જ્ઞાન ઉપયોગી થાય. દોષોમાં અનાસક્ત અને પ્રભુમાં પરમાસક્ત ઋષિઓનું તાત્પર્ય દોષમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. શ્રીમદ્વિકૃલેશ્વરચરણ ભરતાન્નિાટ્યશાસ્ત્રનો શું ઉદ્દેશ છે તેને વાસ્તે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે:—લૌકિકપુંસિ નાર્યાં વા તદાભાસો રસશાસ્ત્રે નિરૂપ્યતે, તદ્દદ્દષ્ટાન્તેન મગવદ્ભાવવદ્ મક્તરીતિભાવનાર્થ, ન તુ ઋષીણાં લૌકિકે તાત્પર્ય મવિતુમર્હતિ. અર્થાત્ ઋષિઓનું કામસૂત્રાદિ ગ્રન્થો લખવામાં તાત્પર્ય દોષોને વ્યામોહ કરીને લૌકિકમાં પટકવાનું નથી, પરન્તુ એવા પ્રેમરૂક્ષ ભક્તને પ્રભુનું ભજન કેમ કરવું, રસાત્મક પ્રભુનો અનુભવ કેમ કરવો તે દર્શાવવાને વાસ્તે જ છે, અલંકારશાસ્ત્રનો પણ વિનિયોગ આ જ પ્રકારે સમજવાનો છે.

આ ઉપરના કથનથી શ્રીમદ્દગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણની પરમ ઉપાસ્યતા, પરમ આદરણીયતા, પ્રેમ-નિષ્ઠ આચાર્યોએ કેમ સ્વીકારી એ સ્પષ્ટ સમજાશે. ખંગાલાના ગૌડ સંપ્રદાયના રૂપગોસ્વામીએ રસશાસ્ત્રને કૃતાર્થ કરવાને ન્તઃજ્ઞાસ્રપ્રતિપાદક ઉજ્જવલનીલમણિનામક રસગ્રન્થ શ્રીકૃષ્ણમાં વિનિ-યોજ્યો, સૂરદાસ અને પરમાનંદદાસ વગેરે મહાભક્તોએ પોતાની પ્રભુદત્ત કીર્તનશક્તિનો વિનિયોગ લક્ષ્યાધિ પદો યોજીને પ્રભુના ગુણગાનમાં કર્યો, અને શ્રીમદ્વિકૃલેશ્વર પ્રભુચરણે નિજ સંગીત-સાગરત્વ અને પરમ કવિત્વનો વિનિયોગ શૃંગારરસમંડનદ્વારા શ્રીમદ્દગોપીજનવલ્લભમાં કર્યો.

જે પરમ તત્ત્વને તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં રસરૂપ કહ્યું, તેને આ પ્રેમનિષ્ઠ આચાર્યોએ શ્રીમદ્દગોપીજનવલ્લભ તંત્રીકે સ્વીકાર્યું. શ્રીમદ્દગોપીજનવલ્લભ એ માત્ર દેહધારી લૌકિક શરીરવાન જીવ નહિ, પરન્તુ શ્રીમદ્દગોપીજનોના હૃદયમાં સ્થિત અને બહાર નિરંતર અનુભવાતા પ્રેમભાવ-પુંજની મૂર્તિ છે. સંગીતનું જોએને જ્ઞાન હશે તેઓને તો ખબર છે કે જ્યારે સારંગ વિભાસ ધ્યાદિ કોઈ પણ રાગનું યથાર્થ ગાન થાય છે, ત્યારે તેઓ કહે છે કે તે રાગનું સ્વરૂપ ખડું થયું. અર્થાત્ જે રાગ અનભિજ્ઞ દોષકને અમૂર્ત લાગે છે તેજ તદ્દભિજ્ઞને સ્પષ્ટ મૂર્તિમાન અનુભવમાં આવે છે. એટલું જ નહિ, પણ તેમનું સ્વરૂપવર્ણન તથા તેનાં ચિત્રો પણ સુંદર જોવામાં આવે. તેવી જ રીતે પરમ પ્રેમરૂપ આનંદરૂપ શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતા એનો સાક્ષાત્કાર પણ તદ્દસાભિજ્ઞને જ થાય છે, અને તેવા તદ્દસાભિજ્ઞ વા તન્નિષ્ઠાવાનને શૃંગારરસમંડનાદિ ગ્રન્થો પરમ ફલરૂપે સ્કુરે છે.

શેઠ નારણદાસ આસનમલ.

જન્મ:-સંવત્ ૧૯૨૦ શ્રાવણ સુદી ૭.

અવસાન:-સંવત્ ૧૯૮૪ શ્રાવણ વદી ૭,
ઇ. સ. ૧૯૨૮ તા. ૬ ડી:સપ્ટેમ્બર.

આભારસ્વીકાર.

શેઠ નારાયણદાસ આસનમદ્દની મિલકતના એક ટ્રસ્ટી ભગવદીય શેઠ ગોરધનદાસની આ ગ્રન્થ છપાવવાની ઇચ્છા થતાં તેમણે મને કહ્યું કે વિલંબે અનુસાર ગોસ્વામિ બાલકની સમ્મતિ આવશ્યક નથી, તો પણ મારી પોતાની ખાસ ઇચ્છા છે કે તમે સમ્મતિ દો તો સારું. આ ઉપરથી મુંબાઈના શ્રીગોકુલાધીશજીના મંદિરસ્થ ગોસ્વામી શ્રીદમ્ભગ્રાજજી તથા તેમના ચિ. ગો. શ્રીગોકુલનાથજીને મેં વિનંતિ કરી, અને તેમણે બંનેએ ગ્રન્થ ઘણું સ્થલે વાંચી જોઈ પ્રસન્નતાથી પોતાની લેખિત સમ્મતિ આપી, તેથી તેમનો મારાપર તથા સમ્પ્રદાયપર ઉપકાર થયો છે. જ્યારે જ્યારે મને શંકા પડતી, ત્યારે પાઠ શુદ્ધ કરી નક્કી કરવામાં સંપ્રદાયના વયોવૃદ્ધ શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજીએ વિના સંકોચે પ્રસન્નતાથી સહાય કરી છે, પંડિત ગદ્દલાલાની સંસ્થાએ પ્રાચીન પ્રતો જ્યારે જોઈએ ત્યારે કાઢી આપી છે, ભાઈ વાકીલાલ શાહે મારી સાથે બેસી ઘણીવાર જ્વરથી શિથિલ પ્રકૃતિ છતાં ૪-૫ પ્રતો સાથે જાપેલાં સર્વ ફોર્મ સરખાવવાની મદદ કરી છે, ભાઈ ગોવિંદલાલે ખાસ ભર્ય જઈ મારા પરમ મિત્ર શાસ્ત્રી મગનલાલના ગ્રન્થ-સંચયમાંથી પ્રાચીન સુંદર સં. ૧૮૦૧ ની પ્રતિ આણી આપી છે, ભાઈ નાનુભાઈ ગાંધીએ વિદ્વન્મંડનને અનુસાર લીલા નિત્યત્વના લેખની મારી માગણી સ્વીકારી તરત લેખ લખી મોકલી આપ્યો છે, ભાઈ ચીમનલાલ ઓઘડભાઈ ધંધુકાવાળાએ પોતાની પ્રતિ સરખાવવા માટે આપી છે, ભાઈ મંગલદાસે ઘણી જ કાલજીથી પ્રુફે સુધાર્યા છે, તથા ભાષાંતર જોયું છે, શ્રીપુરુષોત્તમલાલજી તથા શ્રીનૃસિંહલાલજીના મંદિરના સમાધાની લલ્લુભાઈ કાલીદાસે મંદિરના ગ્રંથસંગ્રહની ભાવનાની પ્રતિ સાથે સરખાવવા સરલતા કરી આપી છે, ભાઈ માણેકલાલ તથા ચંદ્રગોવિંદ તેલીવાળાએ કેટલાક દિવસ લાગલાગટ મારી પાસે આવી હું લખાવું તેમ ભાષાંતર લખવામાં તથા અનુક્રમણિકા તૈયાર કરવામાં સહાય કરી છે, અને મારો લખવાનો શ્રમ બચાવ્યો છે, મુંબઈમાં મહોટા મંદીરની પાછળ રહેતા પંડિત કનૈયાલાલે નિત્યલીલાની વ્રજભાષા સુધારવામાં મદદ કરી છે; શેઠ હરજીવનદાસ પરશોત્તમદાસ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ રા. રા. મોતીલાલ ગોવિંદલાલ તથા માણેકલાલ મણિલાલે આર્થિક સહાય આપવાની (જે કે હવે તેની આવશ્યકતા રહી નથી) ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી, અને છેલ્લે ભગવદીય ભાઈ રણછોડદાસ પેટલાદીએ તથા વ્રજવાસ કરી રહેનાર ભાઈ ત્રિભુવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહે બંનેએ પોતે ભાવના નહિ છપાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છતાં મારી ઇચ્છા અને માગણી થતાં પોતાની ઘણી જ કાળજીથી લખેલી વ્રજભાષાના ભાષાંતરવાળી, પ્રતો વિના સંકોચે મારે સ્વાધીન કરી છે, અને ભાઈ ત્રિભુવનદાસના પુત્રચિમને પોતાની પાસેના ત્રણ રંગના શ્રીહરિરાયજીના ચિત્રના બ્લોકનેા ઉપયોગ કરી સુંદર ચિત્રો જાપી આપ્યાં છે,—આ સર્વનો હું ઋણી છું, અને હૃદયપૂર્વક તેમનો આભાર માનું છું. અને આ સર્વ પ્રભુની કૃપાવિના બંને જ નહિ, માટે આ કાર્યમાં પ્રદર્શિત થતી અને આજપર્યંત સર્વદા અનુભવાયલી કૃપાના ભારથી સાનંદાશ્રુ થઇ પ્રભુ જન્મોન્મન દાસત્વનું દાન કરી આ તુચ્છ, દુષ્ટજીવની યત્કિંચિત અદ્ય સેવાનો પણ સ્વીકાર કરે એવી અતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

यदैन्यं तोषहेतुस्ते आचार्यैः प्रकटीकृतं । विना साधनसंपत्तिं तेन मेस्ति स्थिरं मनः ।

त्वद्दर्शनाद्वते नूनं दिनानीमानि हृत्पते । वृथा यांति त्वदीयस्य नाथ त्वं दर्शयांतिकम् ॥

લીલાનિત્યત્વ.

(લેખક:—પ. ભ. નાનુભાઈ નારાયણદાસ ગાંધી. એમ. એ., એલ્. એલ્. બી.)

શ્રીકૃષ્ણં પરમાનંદં દશલીલાયુતં સદા ॥ સર્વમક્તસમુદ્ધારે વિસ્ફુરંતં પરં નુમઃ ॥૧॥

ભગવાનની લીલા નિત્ય છે.

સર્વ ભક્તોનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કરવા સદા પ્રકાશતા, સદા દશ લીલાવાળા, (સર્વથી) પર, પરમાનંદ શ્રીકૃષ્ણને અમે નમન કરીએ છીએ. તત્ત્વદીપ. ભા. ૧-૧.

પૂ:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સદા દશ લીલાઓવાળા છે, એટલે સદા દશે લીલાઓ કરે છે એવો અર્થ થયો. એક જ શ્રીકૃષ્ણ એક જ વખતે એકથી વધારે લીલાઓ શી રીતે કરી શકે?

સિ:—ભગવાન સદા વિદ્યમાન (નિત્ય) છે, તેમ તેમની બધી લીલાઓ પણ નિત્ય છે, દરેક લીલા કરનાર ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે, અને તે નિત્ય તે લીલા કર્યા કરે છે.

પૂ:—ભગવાનની લીલાને તો ગોવર્ધનગિરિ, વૃંદાવન જેવાં વન, શ્રીયમુનાજીના તટ, પશુઓ, પક્ષિઓ, ગાયો વિગેરે સાથે સંબંધ છે. આ બધા ગિરિ, વન, વિગેરે અનિત્ય (અમુક સમય સુધી જ રહેનારાં) છે, ત્યારે તેમની જેમાં જરૂર છે તેવી ભગવાનની લીલા નિત્ય કેમ હોઈ શકે? ગિરિ વિગેરે ન હોય ત્યારે એમના સંબંધવાળી લીલા કેમ હોઈ શકે?

સિ:—ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એ નીચેના પ્રમાણથી જ સિદ્ધ છે.

जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो । यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्मिरस्यन्नधर्मम् ॥

स्थिरचरवृजिनम્नः सुसितश्रीमुखेन । ब्रजपुरवनितानां वर्धयन् कामदेवम् ॥૧॥

શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦.૮૭.૪૮.

જનોમાં જેમનો નિવાસ છે, દેવકીથી જેમનો જન્મ થયાનું (માત્ર) કહેવાય છે, જે સ્થાવર અને જંગમ (પ્રાણીઓના) પાપનો નાશ કરે છે, તે (ભગવાન) ઉત્તમ યદુઓની સભામાં (પોતાના) સેવકોથી (તેઓના) બાહુદારા અધર્મનો નાશ કરતા અને સુંદર સ્મિતવાળા પોતાના શ્રીમુખથી જાજ અને પુરની સ્ત્રીઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે.

આ શ્લોકમાં દ્વારકા, મથુરા અને ગોકુલમાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે કરેલી લીલાના કર્તા ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ્યારે શ્રીશુક આ શ્લોક બોલે છે ત્યારે પણ છે એમ 'જય પામે છે' એ વર્તમાન કાળથી કહેલું છે. વળી તે આ વાક્ય બોલે છે ત્યારે આ બધી લીલાઓ પણ ચાલુ છે એમ જણાવવા (અધર્મનો) નાશ કરતા અને (કામદેવની) વૃદ્ધિ કરતા એમ 'અસ્યન્' અને 'વર્ધયન્' એ બે વર્તમાન કૃદંતો ચોજેલાં છે. તેથી જ્યારે શ્રીશુક આ વાક્ય કહે છે ત્યારે પણ (૧) ભગવાન જય પામે છે, (૨) પોતાના સેવકોથી અધર્મનો નાશ કરતા હોય છે, અને (૩) વનિતાઓના કામની વૃદ્ધિ કરતા હોય છે. આ બધી લીલાઓ ભગવાને ભૂતકાળમાં કરેલી એમ સર્વ માનતા હતા, પરંતુ શ્રીશુક આ વાક્ય કહે છે ત્યારે પણ તે બધી લીલાઓ ચાલુ જ હતી એમ આ વાક્ય કહે છે. જે ભગવાનની લીલાઓ નિત્ય હોય તોજ આ સંભવે, બીજી કોઈ રીતે આ સંભવે નહિ.

શ્રીમદ્ધાર્મચરણ પણ આ શ્લોકનો અર્થ કરતાં શ્રીસુમોધિનીમાં કહે છે કે ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પણ જે 'સ્વકીય' સેવકો છે તેઓ વડે પણ દૈત્યાદિરૂપ સર્વે અધર્મનો (અસ્યન્) નાશ

કરતાં હજી પણ ભગવાન દ્વારકામાં યાદવસભામાં વિરાજે છે. જો કોઇ દૈત્ય એમાં પ્રકટ થાય તો ત્યાંથીજ કોઇને મોકલીને તેને મારે છે એવો અર્થ છે... ‘આ બધી પહેલાની કથા છે. પહેલાં જેવી હતી તેવીજ હજી પણ છે. તે સ્થલોમાં તેવીજ રીતે (લીલા) કરે છે.’ તેથી આ વાક્યથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે એમ સંદેહ રહે નહિ તેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

જો શ્રીશુકને એમ કહેવું હોત કે જ્યારે આ શ્લોક તે કહે છે ત્યારે એ લીલાઓના કર્તા ભગવાનજ હતા, પરંતુ લીલાઓ ન હતી, તો તે એ લીલાઓનું વર્ણન જ ત્યાં ન કરત; કદાચ લીલાઓના કર્તા ભગવાનને યોગભાવવા એ લીલાઓનું ત્યાં વર્ણન કર્યું છે એમ માનો, તોપણ ત્યાં ‘એ લીલાઓ કરતા’ (ભગવાન જય પામે છે) એમ વર્તમાન કૃદંત તો નજ વાપરત, તેથી શ્રીશુક એ શ્લોક કહે છે ત્યારે પણ ભગવાન એ લીલાઓ કરતાજ હતા એમ એ વર્તમાન કૃદંતના પ્રયોગથી નિઃસંદિગ્ધ સિદ્ધ થાય છે.

પૂ:- ‘અસ્યન્’ ‘વર્ધયન્’ એ એ વર્તમાન કૃદંતોથી તે સમયે લીલા ચાલુ હતી એમ કહેા છે, પરંતુ વર્તમાન કૃદંતો વિશેષણ તરીકે યોગ્યેલાં છે, અને વિશેષણો ક્યાંય વાક્યનો મુખ્ય અર્થ કહેતાં નથી. તેથી આ લીલાઓ તે સમયે ચાલુ હતી એવો આ વાક્યનો મુખ્ય અર્થ નથી.

સિ:- વિશેષણો વાક્યનો મુખ્ય અર્થ કહે છે. ‘દણ્ડી પ્રૈષાનન્વાહ’ ‘લોહિતોષ્ણિષા ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તિ’ એ વાક્યોમાં ક્રિયાપદોથી વાક્યનો મુખ્ય અર્થ કહેલો નથી, કારણકે તે અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયેલો છે, પરંતુ ‘દણ્ડી’ અને ‘લોહિતોષ્ણિષાઃ’ એ વિશેષણોથી જ મુખ્ય અર્થ કહેલો છે, કારણ કે એ અર્થ પહેલાં કહેલો ન હતો. તેવીજ રીતે અહિં પણ શ્રીશુક જ્યારે એ વાક્ય કહે છે ત્યારે ભગવાનના અસ્તિત્વ વિષે કોઇને શંકા નથી, તેથી ભગવાનની લીલાઓ તે સમયે ચાલુ હતી એજ આ વાક્યથી કહેલું છે એમ માનવું જ યોગ્ય છે.

ભગવાનનાં નામ પણ નિત્ય છે.

બીજી સર્વજ્ઞ ગર્ગાચાર્ય નામકરણ સંસ્કાર કરવા આવે છે ત્યાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।

गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ मा. ૧૦. ૮. ૧૬.

તમારા પુત્રના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ ઘણાં નામો અને રૂપો છે. હું તેઓને જાણું છું, માણસો જાણતા નથી.

જ્યારે ગર્ગાચાર્ય આ વાક્ય કહે છે ત્યારે પણ ભગવાનના ઘણાં નામો અને રૂપો ‘છે’, અને તે સર્વ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે. તેથી ગર્ગાચાર્ય આ વાક્ય કહે છે ત્યારે પણ ભગવાનના ઉદ્ધરતા વિગેરે ગુણો અને કાલીયદમન વિગેરે કર્મોને અનુરૂપ તેમનાં નામો અને રૂપો છે એવો અહિં ભાષ કરેલો છે, ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ એટલે તે સમયને યોગ્ય આકાર, ક્રિયા અને ગુણવાળાં. જેમકે ભગવાને ગોવર્ધન ધારણ કર્યો તે સમયે ભગવાન ઉભા હતા, તેમનો શ્રીહસ્ત ઉઠ્યો કરેલો હતો, એાતે ગોવર્ધનને ધારણ કરવાની ક્રિયા અને ગોકુલના સર્વ લોકોનું રક્ષણ કરતા હતા. આ ઉપરથી ભગવાનનું ‘ગોવર્ધનધારી’ નામ છે. ગર્ગાચાર્યે જ્યારે ઉપરનું વાક્ય કહ્યું ત્યારે પણ ભગવાનનું તે નામ હતું. જો એ નામને અનુરૂપ રૂપ અને ક્રિયા તે સમયે ન હોય તો તે

નામ પણ ન હોય તેથી ગર્ગાચાર્યે એ વાક્ય કહ્યું ત્યારે ભગવાનનું 'ગોવર્ધનધારી' નામ હતું, અને તે નામને અનુરૂપ તે નામનાં પ્રયોજક ભગવાનનું તે રૂપ અને ક્રિયા પણ હતી. આ સર્વ તે નામ, રૂપ અને ક્રિયા (લીલા) નિત્ય હોય તેા જ સંભવે છે. જો કોઈ સમયે ભગવાન એ ગોવર્ધનને ધારણ કરવાની ક્રિયા કરતા ન હોય, તેા તે સમયે એ નામ પણ ન રહે. જેમ કોઈ રસોઇ કરતો હોય અથવા પાઠ કરતો હોય, ત્યારે તેને પાચક અથવા પાઠક કહેવાય, પરંતુ તે કાર્ય કરતો ન હોય ત્યારે તેને પાચક અથવા પાઠક ન કહેવાય; તે પ્રમાણે ભગવાન ગોવર્ધનને ધારણ કરવાની ક્રિયા કરતા ન હોય તેા તેમને તે સમયે 'ગોવર્ધનધારી' ન કહેવાય.

પૂ.—કોઈ વાર રસોઇ કરતો હોય તેને તે રસોઇ ન કરતો હોય તેવા સમયે પણ ઉપચારથી રસોઇઓ (પાચક) લોકમાં કહેવાય છે; જેમકે 'રસોઇઆને બોલાવી લાવ;' તે પ્રમાણે ભગવાને કોઈ વાર ગોવર્ધન ધારણ કરેલો, તેથી જ્યારે તેમણે તે ધારણ ન કરેલો હોય તેવે સમયે પણ 'ગોવર્ધનધારી' એમ ઉપચારથી કહેવાય. ગર્ગાચાર્યે પણ એવીજ રીતે 'તમારા પુત્રના ઘણાં નામો છે' એમ કહેલું છે; તેથી તેમના વચનથી ભગવાનના નામ વિગેરે નિત્ય સિદ્ધ થતાં નથી.

સિ.—જે પ્રયોગ ઉપચારથી કરવામાં આવે તે 'નામ' કહેવાય નહિ. નામ તેા પોતાની મુખ્ય વૃત્તિથીજ* પોતાનો અર્થ બાણાવે છે. લોકમાં અમુક નામ (નરસિંહ) તે નામવાળા પુરુષનેા ઓધ કરે છે, તે ઉપચારથી ઓધ કરતું નથી, પણ રુઢિથીજ ઓધ કરે છે. જો ઉપચારથી ઓધ કરતું હોય તેા તેમાં તેના જેવા ગુણો જોઈએ. 'નરસિંહ' માં બહાદુરી જોઈએ, મોટા નખ વિગેરે આકાર જોઈએ, તેવું કોઈ ન હોય, જે માત્ર બીર, હોય તેવું પણ લોકમાં 'નરસિંહ' નામ હોય છે, તેથી તે નામ તે પુરુષનેા રુઢિથીજ ઓધ કરે છે. 'ડિથ,' 'કપિથ' એવાં અર્થ વગરનાં નામો પણ રુઢિથી તે નામવાળા માણસનેા ઓધ કરે છે, તેમ 'નરસિંહ' પણ રુઢિથીજ તે નામવાળા માણસનેા ઓધ કરે છે, તેથીજ લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' 'પરમાનંદ' એવાં નામો હોય છે તે ભગવાનનાં નામો નથી, કારણ કે ભગવાનનાં એ નામોનેા 'સદ્ધાનંદ' 'પરમ આનંદ' વિગેરે જે અર્થ છે, તે અર્થ એ નામવાળા લૌકિક પુરુષોમાં નથી; તેથી એ લૌકિક નામ તેા માત્ર અર્થ વગરના, ભગવાનના નામ જેવા શબ્દોજ છે. ભગવાનનાં નામો તેા અખંડ શબ્દબ્રહ્મરૂપ છે. તેથીજ શ્રીમદ્ધર્માચરણે આ વાક્યપરના શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે કે જેમ ભગવાનના સ્વરૂપમાં 'આ લૌકિક શરીર છે' એવું જ્ઞાન જોનારને પોતાના દોષથી થાય છે, તેમજ ભગવાનના નામમાં 'આ લૌકિક શબ્દ છે' એવું જ્ઞાન પોતાના દોષથીજ થાય છે. તેથી જેમ ભગવાનનાં સ્વરૂપ નિત્ય છે તેમજ ભગવાનનાં સર્વ નામો પણ નિત્યજ છે.

પૂ.—ભગવાનનાં નામો અખંડ શબ્દબ્રહ્મરૂપ છે, અને તે ભગવાનના ગુણ અને કર્મોને અનુરૂપ છે એમ તમે કહો છો. ભગવાન એવાં (ગોવર્ધન ધારણ કરવા જેવાં) કર્મો કરે અને તેવા ગુણો તેમનામાં જણાય ત્યારે તેવાં તેમનાં નામો પડે, તે પહેલાં તેમનાં તેવાં નામો હોઈ શકે નહિ, અને બ્રહ્મ તેા નિત્ય હોવાથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાલમાં હોવુંજ જોઈએ, તેથી નામને અનુરૂપ ક્રિયા પછી પડેલાં ભગવાનનાં નામો, તે પહેલાં તેમનું અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી, બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે ?

સિ.—ભગવાનનાં નામો પણ તે નામને અનુરૂપ ક્રિયા પછી ઉત્પન્ન થતાં નથી, પરંતુ જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે તેમ તેમનાં નામો પણ નિત્યજ છે. જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ

* પોતાનો અર્થ જણાવવાની શબ્દની શક્તિ,

નિત્ય હોવા છતાં અમુક સમયે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ ભગવાનનાં કર્મો પણ નિત્ય હોવા છતાં અમુક સમયે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અને તેથી તેને અનુરૂપ નામો પણ નિત્ય હોવા છતાં અમુક સમયે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, પણ તેમની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. તેથી જ ભગવાને સાત વર્ષની વયે ગોવર્ધન ધારણ કર્યો, અને ત્યાર પછી સુરભિએ તેમનો અભિષેક કરી તેમને 'ગોવિંદ' કહ્યા,* એટલે સાત વર્ષની વય પછી ભગવાનનાં 'ગોવિંદ' સ્વરૂપ અને નામનું પ્રાકટ્ય થયું, છતાં ભગવાન જ્યારે તદ્દન નાના હતા ત્યારે 'ક્રોડા કરતા હો ત્યારે ગોવિંદ (તમારું) રક્ષણ કરો'† 'ગોવિંદના' વૈષ્ણુ અનુસાર મતમચૂરના નૃત્યને જોઈને‡ એમ ગોપીઓએ તે નામ કહેલું છે. તેથી ભગવાનનાં કર્મ, રૂપ અને નામ સર્વ નિત્ય છે, જે કર્મવાળા જે રૂપનું જે નામ છે તે કર્મવાળું તે રૂપ પણ નિત્ય છે, પરંતુ જૂદા જૂદા ભક્તોને જૂદા જૂદા રસનો અનુભવ કરાવવા ભગવાન કોઈ રૂપનો કર્મથી આવિર્ભાવ કરે છે, અને કોઈ રૂપનો તિરોભાવ કરે છે. તેથી ભગવાન સદા ગોવર્ધનને ધારણ કરી રહેલા છે તે ભગવાનની ક્રિયા નિત્ય છે, વામ કરઉપર ગોવર્ધન ધારણ કરેલ ભગવાનનું રૂપ પણ નિત્ય છે, અને 'ગોવર્ધનધારી' એ ભગવાનનું નામ પણ નિત્ય છે. તેથીજ હજી પણ કોઈ વાર ભક્તોને એવા ગોવર્ધનધારી સ્વરૂપના દર્શન પણ થાય છે. તેવી પ્રતિમાનું ઘોઠો ભજન તથા સ્મરણ કરે છે, અને તેથી ભગવાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરે છે. જો ભગવાનનું તેવું સ્વરૂપ ન હોય અને છતાં ઘોઠો તેવા સ્વરૂપનું ભજન કરે, તો 'જે એક પ્રકારના આત્માને અન્ય પ્રકારનો માને છે તે આત્માનું હરણ કરનાર ચોરે શું પાપ નથી કર્યું ?' એ શ્રુતિ પ્રમાણે એ ભજનથી ભગવાનનો રોષ જ થાય, પણ કૃપા થાય નહિ.

વળી જેમ ભગવાનનાં નામો ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહ્યાં છે, તેમ ભગવાનનાં રૂપો પણ તેવાંજ ગર્ગાચાર્યે એ વાક્યમાં કહેલાં છે. રૂપો ઉપચારથી થયલાં હોય શકેજ નહિ, તો પછી નામો પણ ઉપચારથી થયલાં નથી એમજ માનવું રહ્યું. ભગવાનના ગુણો અને કર્મો પણ નિત્ય છે એમ જણાવવાજ, નામ અને રૂપોને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલાં છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો માત્ર નામકરણસંસ્કાર કરવાનું ગર્ગાચાર્યને કહેલ હોવા છતાં તે ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ થઈ નામો અને રૂપો છે એ બધું શા માટે કહે ?

ભગવાનનાં અનેક રૂપો તથા લીલા નિત્ય છે.

'તદેજતિ તદ્વૈજતિ તદ્દૂરે તદ્દન્તિકે' 'તે હાલે છે તે હાલતું નથી; તે દૂર છે તે નજીક છે.' શ્રુતિ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ ભગવાનનાં સ્વરૂપો નિત્યજ છે એવો યોગ્ય કરે છે. તેમ ન હોય તો એક જ (બ્રહ્મ) એક જ સમયે ક્રિયાવાળું અને ક્રિયારહિત છે એમ ન કહેત. તેથી ભગવાનનું જે રૂપ હાલે છે તે રૂપ અને તેની હાલવાની ક્રિયા નિત્ય છે. ભગવાનનું જે રૂપ હાલતું નથી (સ્થિર છે) તે રૂપ અને તેની સ્થિરતા નિત્ય છે. વળી ભગવાનનું આ હાલતું રૂપ અને સ્થિર રૂપ જૂદાં છે એમ ન માનવું, કારણ કે તે જૂદાં નથી એમ જણાવવા 'તે' શબ્દ વારંવાર દરેક રૂપ માટે યોજ્યો છે. પ્રથમ 'તે' શબ્દ યોજ્યો તે બધાને લાગુ પડી શકત, છતાં દરેક પાસે 'તે' શબ્દ યોજ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તે બધાં એક જ બ્રહ્મ છે એમ સમજાય. તેથી બ્રહ્મના

શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૪-૨૩

† ૧૦-૬-૨૫

‡ ૧૦-૧૮-૧૦

(ભગવાનના) અનેક નિત્ય રૂપો છે, અનેક નિત્ય ક્રિયાઓ છે, અને અનેક નિત્ય નામો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરનાર વેદના મંત્રો.

ઋગ્વેદમાં નીચેના મંત્ર છે.

તા વાં વાસ્તુન્યુદ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશુંગા અયાસઃ ॥

અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ ॥

આનો અર્થ એવો છે કે તમારા બેના એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના તે પ્રસિદ્ધ ધામો પ્રાપ્ત કરવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે જ્યાં (જે ધામમાં) મોટા શુંગોવાળી સારી ગાયો વસે છે, અથવા મોટા શુંગોવાળા સારા અરણ્યના અથવા ગામમાં રહેનારા ૩૩ વિગેરે પશુઓ વસે છે. આ સ્થાનમાં અથવા ભૂમિપર ગોપીઓના કામને વરસાવનાર ઘણી કીર્તિવાળા ભગવાનનું તે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પરમ પદ શ્રીગોકુલ ઘણુંજ પ્રકાશે છે.

અહિં શ્રીગોકુલ ‘મૂરિ’ એટલે ઘણુંજ પ્રકાશે છે એમ કહેલ છે, તેથી અનેક પ્રકારના નિકુંજ, ગુફાઓ, શ્રીયમુનાજીના તટો, શ્રીગોવર્ધનનું શિખર વિગેરેમાં ભગવાનની નિરંતર સ્થિતિ છે, અને તેવા પ્રકારનું શ્રીગોકુલ હોઈ તે ઘણુંજ પ્રકાશે છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ‘મૂરિ’ નો અર્થ ‘વ્યાપક’ (સર્વત્ર હોય તે) પણ થાય છે. તેથી શ્રીગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનું સ્થાન હોવાથી અને ભૂરિ (વ્યાપક) હોવાથી નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વળી તૈત્તિરીયકમાં નીચે પ્રમાણે મંત્ર છે:—

તે તે ધામાન્યુદ્મસિ ગમધ્યૈ ગાવો યત્ર મૂરિશુંગા અયાસઃ ॥

અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વિષ્ણોઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરેઃ ॥

આ મંત્ર પહેલાં કહ્યો તેના જેવોજ છે. અલ્પ પાઠભેદ છે. પહેલા મંત્રમાં ‘મૂરિ’ પદ હતું તેને બદલે અહિં ‘મૂરેઃ’ પદ યોજ્યું છે, અને તે ભગવાનનું વિશેષણ છે. ‘મૂરેઃ’ એટલે બહુ-રૂપવાળાનું. રાસોત્સવમાં ભગવાન ઘણાં રૂપોથી પ્રકટ થાય છે તેવા બહુરૂપવાળા ભગવાનનું પરમ પદ શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે એવો અર્થ છે. વેદ નિત્ય છે, અને તે ‘પ્રકાશે છે’ એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ શ્રીગોકુલ માટે કરે છે, તેથી શ્રીગોકુલ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બીજું જે કાઈ અનિત્ય હોય તે ‘આ પ્રકાશે છે’ એમ કહે, તો તે એમ કહેતું હોય ત્યારે એ પ્રકાશે છે એમ સમજાય, પણ વેદ નિત્ય હોવાથી તે ‘શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે’ એમ કહે છે તેથી શ્રીગોકુલ નિત્ય પ્રકાશે છે અથવા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરના મંત્ર પછી નીચેના બે મંત્રો છે:—

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત યતો વ્રતાનિ પસ્પશે ॥

ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્વા ॥ ૧ ॥

તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ ॥

દિવીવ ચક્ષુરાતતમ્ ॥ ૨ ॥

આ બે પૈકી પહેલા મંત્રમાં ભગવાનના કર્મો કહેલાં છે, અને બીજા મંત્રમાં પહેલા એટલે આ બે મંત્ર ઉપરના મંત્રમાં જે લીલાસ્થાન શ્રીગોકુલનું વર્ણન કર્યું તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે

એમ કહી, 'તે નિત્ય છે' એમ જણાવવા 'સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ,' 'સૂરિઓ એટલે વિદ્વાનો અથવા ભક્તો તેના સદા દર્શન કરે છે' એમ વેદ કહે છે. શ્રીગોકુલ નિત્ય હોય તો જ ભક્તોને તેના દર્શન સદા થાય. તેથી તે નિત્ય છે એમજ કહેવાનો વેદનો આશય છે.

શ્રીગોકુલમાં તો ગોવર્ધન, શ્રીયમુના, નિકુંજ વિગેરે છે; આવા ઉદ્ભૂતરૂપવાળા ગોકુલના તો સર્વને દર્શન થવા જોઈએ છતાં ભક્તોનેજ તેના દર્શન કેમ થાય છે, ખીજને કેમ થતા નથી ? ' એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા 'દિવીવ ચક્ષુરાતતમ્' કહેલું છે, જેમ (દિવિ) સ્વર્ગમાં (આ) ચારે તરફ (તતમ્) વ્યાપી રહેલ સુખનું સાધન અથવા સુખકારક પદાર્થોનું દર્શન ત્યાં રહેનારનાજ ચક્ષુને થાય છે, ખીજને થતું નથી, તેમ ભગવાનના નિત્ય પરમધામ શ્રીગોકુલના દર્શન લીલામાં જે ભક્તો હોય તેમનેજ થાય છે, ખીજને થતાં નથી.

અથવા જેમ પહેલાં ભૂમિપર રહેનારને સ્વર્ગના પદાર્થો દેખાય નહિ, પરંતુ યોગ સિદ્ધ કરી તેમનું ચક્ષુઃ આતત એટલે સર્વત્ર આપિ રહેનાર અથવા સર્વથા હજી કરી શકે તેવું કરવાથી ભૂમિપર રહીને જ સ્વર્ગના પદાર્થો તે જોઈ શકે, તેવી રીતે શ્રીગોકુલના પ્રથમ દર્શન ન થતાં હોય તેવો પુરૂષ પણ ભગવાનની ભક્તિ કરી અધિકાર પ્રાપ્ત કરી ભગવાનની કૃપા મેળવે તો ભૂતલ ઉપર રહીને જ તેને પણ શ્રીગોકુલના દર્શન થય એમ અહિં કહેલ છે.

'વિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત' મંત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—ભગવાને શ્રીગોકુલમાં કરેલાં કર્મો જેવાં કે યશોદાનું સ્તનપાન, પૂતનાના અસુરૂપી પયનું પાન, રિંગણુ (ઢીંચણાથી ચાલવું) વિગેરે જુઓ, (યતઃ) જે કર્મોને લીધે (વ્રતાતિ) કાલ્યાણની અર્ચન વિગેરે વ્રતોનો (પસ્પશૌ) ભગવાને સ્પર્શ કર્યો, એટલે તે વ્રતોના ફલ તરીકે આવિર્ભૂત થઈ વ્રત કરનારીઓ સાથે સર્વ લીલા કરી, અથવા પસ્પશૌ એટલે બાધ કર્યો. જે કર્મોને લીધે લોકમર્યાદા પાતિત્રત્ય વિગેરે વ્રતોનો ભગવાને બાધ કર્યો. આ મંત્રમાં ભગવાનના કર્મો માટે 'યતઃ' અવ્યય યોજેલો છે, તેથી એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાનના કર્મો અવિકારી અને દોષરહિત છે. ભગવાનનાં આવા કર્મોના દર્શન કરવાનું સાધન કરો, એમ કહેવાનો આ મંત્રનો આશય છે. તેથી ભગવાનનાં કર્મ પણ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે કર્મો નિત્ય ન હોય તો તેના દર્શન કરવાનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. વળી ભગવાન (इन्द्रस्) ઈન્દ્રના (युज्यः) યોગ્ય અથવા અનુકૂલ (सखा) મિત્ર છે. શ્રીગોકુલવાસીઓ ઈન્દ્રના યોગ કરતા હતા તે ભગવાને બંધ કરાવ્યો, તેથી કોપ કરી ઈન્દ્રે વ્રજનો નાશ કરવા સાત દિવસ અખંડ વૃષ્ટિ કરી, છતાં ભગવાને તેનો મદ જ દૂર કર્યો, પરંતુ તેને કાંઈ શિક્ષા કરી નહિ, તેથી ભગવાન ઈન્દ્રને અનુકૂલ છે. પછી ભગવાનનો અભિષેક થયો, અને તે ગાયોના ઈન્દ્ર 'ગોવિંદ' થયા. એ પ્રમાણે ભગવાને ઈન્દ્રના ધર્મ ઈન્દ્રાભિષેકનો અંગીકાર કર્યો, તેથી તે ઈન્દ્રના યોગ્ય મિત્ર પણ થયા. અપકારી ઉપર પણ ઉપકાર કરવાનું આબું કાર્ય ભગવાન વિના ખીજું કોઈ કરે નહિ, તેથી ભગવાન થણા કૃપાળુ છે એમ અહિં સૂચવેલું છે.

આ એ મંત્રો પછી નીચેનો મંત્ર છે:—

तद्विद्वांसो विपण्यवो जागृवांसः समिन्धन्ते ॥

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥

આનો અર્થ એવો છે કે વિષ્ણુના પરમ પદનું નિરૂપણ કરેલું છે તે પરમ પદને (विद्वांसः)

શુદ્ધિવાળા, (વિપ્ળવઃ) સારી રીતે ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા અને (જાગૃવાંસઃ) શબ્દ તથા અર્થમાં કાંઈ પણ પ્રમાદ કર્યા વિના જાગૃત રહેનારાઓ (સમિન્ધતે) સારી રીતે દીપાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. તેઓ 'શુદ્ધિવાળા' હોવાથી ઉપર જાણાવી તેવી ભગવાનની લીલા, ભગવાનનું સ્વરૂપ વિગેરેનું તેમને અનુસંધાન રહે છે. તેઓ શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદ વગરના હોય છે, એટલે વાચ્ય ભગવાનનું રૂપ અને વાચક ભગવાનનું નામ નિત્ય છે એમ જાણી નિરંતર કીર્તનરૂપ સ્તોત્ર વિગેરે કરી તેમને પ્રકટ કરે છે, અને દુષ્ટ તર્કથી પોતાની મતિને ભમવા દેતા નથી. આવી રીતે તેઓ સાધન કરે છે તેથી તેમને તે ભગવાનના પરમ પદનું દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેઓ તેના દર્શન કરે છે. તેથી જે ભગવાનનું પરમ પદ હતું તેનેજ તેઓ સ્તોત્ર વિગેરેથી પ્રકાશે છે, એટલે ભગવાનનું પરમ પદ વન, પશુ, પક્ષિ, ગોપો વિગેરેવાળું તથા તેમના સંબંધવાળી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્યજ છે એમ આ મંત્રથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

વળી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં 'અથ યદિદમસિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશ્મ' આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર (હૃદય) પુંડરીક વેશ્મ છે' વિગેરેમાં બ્રહ્મપુર' શબ્દ છે તેનો અર્થ બ્રહ્મનું એટલે ભગવાનનું પુર અથવા લીલાસ્થાન શ્રીગોકુલ મથુરા વિગેરે કહેલ છે. ત્યાં 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमसिन् कामाः समाहिताः' કહેલ છે. આ 'બ્રહ્મપુર સત્ય છે, અને (ભક્તોના) સર્વે કામો ત્યાં સારી રીતે રહેલા છે.' અહિં પણ લીલાસ્થાનને સત્ય કહેલ હોવાથી તે નિત્ય છે. વળી તેની જરા તથા નાશની શંકા કરી તેનો નિરાસ કરેલ છે. તેથી તે નિત્ય છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

શ્રુતિઓની કથા.

બૃહદ્વામન પુરાણના ઉત્તરસ્થાનમાં બ્રહ્મા ભૃગુવિગેરેને કહે છે કે ગોપોની સ્ત્રીઓના પાદની રેણુ પ્રાપ્ત કરવા મેં ૬૦૦૦૦ વર્ષ તપ કર્યું છતાં તે મને મળી નથી. ત્યાં ભૃગુના પૂજવાથી આગળ બ્રહ્મા તેમને શ્રુતિઓની કથા કહે છે. શ્રુતિઓની ભગવાનના નિર્ણય સ્વરૂપના દર્શન કરવાની પ્રાર્થનાથી ભગવાન તેમને પોતાના પ્રકૃતિથી પર લોકના દર્શન કરાવે છે. તેમાં નિકું-જોવાળું વૃંદાવન, રત્નમય ગોવર્ધન, રત્નથી ઘાંધેલ તટોવાળી કાલિન્દી અને કિશોર આકૃતિવાળા રમણ કરતા ભગવાનનું તેમને દર્શન થાય છે. ભગવાનના નિર્ણય સ્વરૂપના દર્શનનીજ પ્રાર્થના શ્રુતિઓએ કરી, તે ઉપરથી ભગવાને આ સર્વના અને ભગવાનની લીલાના દર્શન કરાવ્યા, તે ઉપરથી આ સર્વ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માત્ર ભગવાનનું સ્વરૂપજ નિત્ય હોય તો વૃંદાવન, ગોવર્ધન, લીલા વિગેરેનાં દર્શનની પ્રાર્થના નહિ હોવા છતાં તેમના દર્શન કરાવ્યા તે વ્યર્થ ગણાય. તેથી વૃંદાવન વિગેરે સામગ્રીવાળુંજ સદા ભગવાનનું સ્વરૂપ છે એમ માનવુંજ જોઈએ.

તેથી જ ભગવાનની આ સર્વ લીલા નીચેના ઋગ્વેદના મંત્રમાં પણ કહેલી છે.

जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभिपौंस्यं रणम् ॥

अवृश्चदद्रिमव सः स्यदसृजदस्तन्नात्माकं स्वपस्यया पृथुम् ॥

(જજ્ઞાન એવ) શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ થતાં તરતજ (સ્પૃધઃ) પૂતના તૃણાવર્ત વિગેરે શત્રુઓને (વ્યબાધત) વિવિધ પ્રકારે (ભગવાને) હણ્યા. પછી (વીરઃ) પરાક્રમી ભગવાને મથુરા, દ્વારકા વિગેરેમાં (અભિપૌંસ્યમ્) પોતાના પુરુષાત્મનને અનુરૂપ (રણમ્) દેત્યો સાથેના સંગ્રામનો (પ્રાપસ્યત્) અનુભવ કર્યો. એ પ્રમાણે ભૂમિ ઉપરના દેત્યોને ભગવાને હણ્યા એમ કહી હવે દેવેદના મદનો નાશ કર્યો

એમ કહે છે. (અદ્રિમ્) ગોવર્ધન પર્વતને (અવૃશ્વત્) ઉપાડ્યો (સઃ) તેમણે (સ્યત્) ઇંદ્રે વરસાવેલા જલનું (અવાસૃજત્) નિવારણ કર્યું. આ પોતાની (સ્વપસ્યયા) ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવાના કર્મની ઇચ્છાથી (પૃથુમ્) વિસ્તારવાળા (નાકમ્) સ્વર્ગનો (અસ્તમ્નાત્) પ્રતિબંધ કર્યો, ઇંદ્ર વિગેરે સ્વર્ગના દેવોનો મદ ઉતાર્યો એવો અર્થ છે.

રમણની રાત્રિઓ પણ નિત્ય છે.

વળી દશમસ્કંધમાં કુમારિકાઓએ કાત્યાયનીનું વ્રત કર્યા પછી ભગવાન પધારે છે ત્યાં મયા ઇમા રંસ્યથ ક્ષપાઃ* ‘મારી સાથે આ રાત્રિઓમાં રમણ કરશો’ એવું ભગવાન તેમને વરદાન આપે છે. અહિં ‘આ રાત્રિઓ’ કહેલ હોવાથી રમણની રાત્રિઓ પાસે રાખી કુમારીઓને દર્શાવેલી હોવી જોઈએ. તેમ ન કર્યું હોય તો ‘આ રાત્રિઓ’ કહે નહિ, પણ ‘તે રાત્રિઓ’ એમજ કહે. વળી આ વરદાન જો રાત્રે આપ્યું હોય તો ‘આ રાત્રિઓ’ એટલે ‘આના જેવી રાત્રિ’ એવો કાષ્ઠ અર્થ દેવા પ્રયાસ કરે, પરંતુ આ વરદાન તેમને ભગવાને સવારે આપેલું છે, અને ‘રાત્રિઓ’ શબ્દ પણ જીહ્વચનમાં ચોળેલો છે. ભગવાને પોતાના મનમાં રમણની રાત્રિઓ રાખી ‘આ રાત્રિઓ’ શબ્દ કુમારિકાઓને કહ્યા એમ પણ ન કહેવાય; કારણ કે ભગવાન જે કહે છે તે કુમારીઓને જણાવવા કહે છે, અને તેવી રીતે કહેવાથી કુમારીઓને રાત્રિઓનો બોધ ન થાય, ‘તે પછી ભવિષ્યમાં જે રાત્રિઓમાં રમણ કરવાનું છે તે રાત્રિઓ તે સમયે હાજર કેવી રીતે હોઈ શકે?’ એ શંકા પણ ચોગ્ય નથી, કારણ કે ભગવાન સત્યસંકલ્પ છે. ભગવાને રમણની રાત્રિઓને આ રાત્રિઓ’ કહી ત્યારે તેમને દેખાડવાનો સંકલ્પ કર્યો, તે સમયે તે રમણની રાત્રિઓ હાજર થાય જ. તેમ ન થાય તો ભગવાનનું સત્યસંકલ્પપણું ન રહે. (રમણની રાત્રિઓ પણ નિત્ય હોય તોજ તે તે સમયે હાજર થઈ શકે; તેથી લીલાના સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે અને લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)

પૂ:—‘હે સુશ્રુ ! હું તારે ઘેર આવીશ’, ‘હું’ આવીશ દૂતદ્વારા’, ‘તમે સગાઓને મળવા આવીશું’,* એમ ભગવાન કહે છે. આ ભગવાનનું આગમન પણ ભગવાનની લીલા હોવાથી જો તે આ વચનો બોલતી વખતે પણ હોય તો ભવિષ્યકાળનો ઉપયોગ છે. તેથી આ આગમનલીલા નિત્ય નથી.

સિ:—ભગવાનની લીલામાત્ર નિત્ય છે; પણ તેનો આવિર્ભાવ ક્રમે ક્રમે થાય છે એમ પ્રથમ કહ્યું છે. આ વચનો ભગવાને ઉચ્ચાર્યા ત્યારે પણ ભગવાનનું આગમન હતુંજ, પરંતુ તે તિરોહિત હોઈ, જેમને ભગવાને આ વચનો કહ્યાં તેમને જણાતું ન હતું; પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનને તો જણાતું જ હતું. તેથી ભગવાનના અનુભવ પ્રમાણે આ ભગવાનનું આગમન નિત્ય છે. ભક્તોના અનુભવ પ્રમાણે આ વાક્યો અર્થવાળાં છે, કારણ કે આગમન તેમને તે સમયે પ્રકટ ન હતું.

આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની લીલામાં પ્રવેશ થઈ શકે છે.

હજારો જન્મો સુધી તપ ધ્યાન વિગેરે ભક્તિનાં સાધનો કરી જેણે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય, જે મહાપુરુષના ચરણની રજથી અભિષિક્ત હોય, અને જે ભગવાનના અનુગ્રહનું પાત્ર હોય, તે નિત્યલીલાના ભક્તો જેવો ભાવ રાખી નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરવા અભિલાષા રાખે, અને તેમણે ભજન કરે, તો તેનો પણ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે.

પૂ:—તેનો નિત્યલીલામાં હવે પ્રવેશ થવાનો સંભવ નથી, કારણકે તેવો પ્રવેશ જન્ય (ઉત્પન્ન થયેલ) હોવાથી તેની સાથે ભગવાન જે લીલા કરે તે નિત્ય હોઈ શકે જ નહિ.

સિ:—તેવા હાલના ભક્તનો પણ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થઈ શકે. જેમ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે. તેથી તેમને સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. જે પદાર્થ ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થવાનો છે તેનું પણ જ્ઞાન ઇશ્વરને અત્યારે પણ છે જ. તેથી પદાર્થ ભલે હવે પછી ઉત્પન્ન થવાનો હોય છતાં ઇશ્વરનું તે પદાર્થનું જ્ઞાન હાલ પણ છે જ. તેજ પ્રમાણે અમુક ભક્તનો નિત્યલીલામાં ભલે પ્રવેશ પછી થવાનો હોય, છતાં તેના સંબંધની ઇશ્વરની લીલા હાલ પણ છે જ.

પાછલ બૃહદ્વામનપુરાણનો શ્રુતિઓનો પ્રસંગ આવ્યો તે જ અહિં પ્રમાણ છે. એ શ્રુતિઓને ભગવાને પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું, ત્યારે તેમને ભગવાન સાથે રમણ કરવાનો મનોરથ થયો. ભગવાને તે મનોરથ દુર્લભ અને દુર્ઘટ છે એમ જણાવી તે વરદાન આપ્યું, અને પછી શ્રુતિઓ વર્ણવેલા સમયે ગોપીઓ થઈ ભગવાનને પામી એમ પ્રતાપે કહેલું છે. જેમ તે સમયે એ શ્રુતિઓનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થયો, તેમ હાલના ભક્તનો પણ હવે નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. ભગવાન જેનો અંગીકાર કરે તેનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે, અને જે ભગવાનનું સર્વાત્મભાવથી ભજન કરવામાં આવે તો ભગવાન અંગીકાર કરે છે જ. નિત્ય લીલાના ભક્તોના સંબંધવાળી લીલા પણ ક્રમે ક્રમે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ હાલના ભક્તના સંબંધની લીલા પણ એ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે આવિર્ભાવ પામે એમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી.

વળી નીચેની ઋગ્વેદની શ્રુતિમાં જેમનો લીલામાં પ્રવેશ થાય તેઓને નિત્ય કહેલા છે.

વિચક્રમે પૃથિવીમેષ एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासोऽस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥

(एष विष्णुः) આ વિષ્ણુ (મનુષે) તેમની સ્તુતિ કરનાર દેવોના સમૂહને (દશસ્યન્) અસુરો પાસેથી હરણ કરી આપતાં (एतां पृथिवीम्) આ સર્વ પૃથ્વી (વિચક્રમે) ક્રિયા. (अस्य) આમના (कीरयः) સ્તુતિ કરનાર (जनासः) ભક્તો (ध्रुवासः) નિત્ય છે. (सुजनिमा) જેમના નામનું કીર્તન રમરણ વિગેરે સારાં છે તેવા વિષ્ણુએ (पृथ्वीने) (उरुक्षितिम्) વિસ્તીર્ણ નિવાસવાળી (चकार) કરી.

અહિં વિષ્ણુના ભક્તો નિત્ય છે એમ કહેલું છે. ભક્તોએ સ્તોત્ર કરી ભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યા, અને ભગવાને તેમના સ્તોત્રોથી સંતુષ્ટ થઈ પૂર્વે નિત્યલીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે તેમાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો. એ લીલામાં પ્રવેશ થવાથી જ ભક્તોને નિત્ય કહેલા છે; તેમ ન હોય તો જીવમાત્ર નિત્ય હોવાથી અને ભક્તો પણ જીવ હોઈ નિત્ય હોવાથી ‘ભગવાનના ભક્તો નિત્ય છે’ એમ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન સંભવતું નથી. તેથી લીલામાં તેમનો પ્રવેશ થવાથી જ તેમને નિત્ય કહ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અહિં ‘નિત્ય’ માટે ‘ધ્રુવાસઃ’ શબ્દ યોજ્યો છે, તેનો વાચ્ય અર્થ જ નિત્ય છે. ‘ધ્રુવાસઃ’ એટલે લાંબા સમય સુધી રહેનારા એવો સંકુચિત અર્થ કરવો યોગ્ય નથી.

લીલાનિત્યત્વમાં યુક્તિ.

ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય એટલે જેનો ધ્વંસ થવાનો (સંભવ) હોય તે અનિત્ય, લીલા તેવી નથી, તેથી નિત્ય છે.

પૂ:—લીલા જન્ય (ઉત્પન્ન થતી) હોવાથી, તે ધ્વંસનો પ્રતિયોગી છે, કારણકે જે જે જન્ય છે તેનો ધ્વંસ (નાશ) થાય છે.

સિ:—લીલા ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ જે લીલા નિત્ય છે તેનો જ ક્રમે ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે, તે ક્રમે ક્રમે પ્રકટ જ થાય છે. તેથી તે જન્ય નહિ હોવાથી, તમે તે અનિત્ય હોવાનો ‘જન્યત્વ’ હેતુ કહ્યો તે તેમાં નથી. તેથી તમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે.

પૂ:—હાલ થાય છે તે લીલા પહેલાં હતી જ, અને ક્રમે ક્રમે માત્ર તેના આવિર્ભાવ થાય છે એ હું માનતો નથી.

સિ:—લીલા જન્ય અને અનિત્ય હોય તો તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વર પણ અનિત્ય હોવા જોઈએ; કારણકે પૃથ્વી બનાવનાર કોઈ હોવો જોઈએ એ પ્રમાણે તમે ઈશ્વર સિદ્ધ કરો છો...તેથી તે ક્ષિતિના કર્તા થયા. કર્તા અનિત્ય હોય છે, જેમકે ઘટકર્તા કુંભાર. તે પ્રમાણે ક્ષિતિના કર્તા ઈશ્વર પણ અનિત્ય હોવા જોઈએ.

પૂ:—વેદ વિગેરે પ્રમાણેથી ઈશ્વર નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સિ:—વેદ વિગેરે ઉપર જણાવેલાં પ્રમાણેથી ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, તેથી તે પણ નિત્ય છે એમ માનો.

પૂ:—પણ પ્રાતઃકાળની લીલા સાયંકાળે પણ હોય છે, અથવા બાહ્યની લીલા પૌર્ણાવસ્યમાં પણ હોય છે એવું ક્યાંય કહેલું નથી, તેથી તે નિત્ય કેમ કહેવાય?

સિ:—એ પ્રમાણે કહ્યું નથી તેવું કારણ એ છે કે એ બાબતમાં ઉદાસીન રહી, જેમ જેમ લીલાનો આવિર્ભાવ થાય છે તેમ તેમ તેવું નિરૂપણ કરેલું છે. છતાં ઉપર કહેલ બધાં પ્રમાણેથી લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેને નિત્ય માનવી જોઈએ.

પૂ:—લીલા એટલે ભગવાનની અમુક પ્રકારની ક્રિયા અથવા કર્મ. કર્મમાત્ર ત્રણ ક્ષણ સુધી જ ટકે તેવું હોઈ નિત્ય હોઈ શકે જ નહિ. તેથી લીલા નિત્ય નથી.

સિ:—ત્યારે જ્ઞાન પણ ત્રણ ક્ષણ સુધી જ ટકે તેવું હોઈ, ભગવાનના જ્ઞાનને પણ અનિત્ય માનવું પડશે.

પૂ:—પણ ભગવાનનું જ્ઞાન તો ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણેથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી તે નિત્ય માનવું જ જોઈએ.

સિ:—તો ભગવાનની લીલા પણ ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણેથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી તે પણ નિત્ય માનવી જોઈએ. જેમ લૌકિક જ્ઞાનથી ભગવાનનું જ્ઞાન જૂદા પ્રકારનું હોઈ નિત્ય છે, તેમજ લૌકિક ક્રિયાથી ભગવાનની ક્રિયા (લીલા) જૂદા પ્રકારની હોઈ નિત્ય છે.

પ્રભાસમાં કરેલી લીલા આયિક છે.

પૂ:—ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે, તો ભગવાને પ્રભાસમાં આસુરવ્યામોહ લીલા કરી તેથી સર્વ યાદવોનો નાશ થયો. લીલાના જીવોનો નાશ થાય ત્યારે તેઓ તથા લીલા નિત્ય છે એમ કેમ સંભવે ?

સિ:—ભગવાન સદા સર્વ લીલાઓવાળા (લીલાઓ કરતા) પ્રકટ છે. જેમ સત્પુરુષોની રક્ષા, દેવોનું કાર્ય કરવું, ધર્મરક્ષા, ભૂમિનો ભાર હરવો વિગેરે લીલા છે, તેવી જ આસુરવ્યામોહ પણ લીલા છે. આ લીલા લૌકિક છે, ભગવાન પણ લૌકિક છે, અને યાદવો સર્વનો નાશ થયો એવું જ્ઞાન અસુરોને એ લીલાથી થાય છે. દૈવીજીવોને તેવું જ્ઞાન થતું નથી. દૈવી જીવો તો ભગવદ્ગીતા ૯-૧૧ થી ૧૩, તથા ૮-૧૧ થી ૨૦-૨૨ વિગેરે પ્રમાણે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના વિગ્રહને ભગવાન જ બોલે છે. મૃતનાભક્ષણ (ભગવાને માટી ખાધી તે પ્રસંગ શ્રીમદ્ભાગવત. ૧૦-૮-૩૧ થી ૪૫), જૂંભણ (ભગવાને બગાસું ખાધું તે પ્રસંગ શ્રીમદ્ભાગવત. ૧૦-૭-૩૫ થી ૩૭) દામોદરલીલા ભગવાનને દોરડાથી બાંધ્યા તે પ્રસંગ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૬-૧૨થી ૨૧) વિગેરે સ્થલે શ્રીકૃષ્ણભગવાનનો વિગ્રહ બ્રહ્મ છે તેમ દર્શાવેલ છે. તેથી વિરૂદ્ધ ધર્મો (અનિત્યત્વ, નાશવત્ત્વ) જે ભગવાનમાં નથી તેવા ધર્મો પોતામાં હોવાનું ભગવાન દેખાડે તે અસુરોને વ્યામોહ કરવા જ દેખાડે છે એવો

નિશ્ચય છે. ભગવાન આવા ધર્મો પોતામાં દેખાડે છે. તે અસુરોને બ્યામોહ કરવા જ દેખાડે છે એમ બ્રહ્માંડપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ વિગેરેમાં સ્પષ્ટ છે.

અહિં લોકમાં પણ નટો રમે છે તેમાં નટ પોતે સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધ થાય છે તેમાં નટનું મરણ થાય છે, પછી તેની સ્ત્રી તેની સાથે બળી સતી થાય છે એ બધું આપણને ઇન્દ્રબલવિદ્યાથી દેખાડે છે, પણ પછી એ નટ અને તેની સ્ત્રી પાછાં દેખાય છે, તેથી એ બધું માયિક હતું એવો નિશ્ચય થાય છે. તેમ ભગવાન પણ પોતાનામાં નથી તેવા ધર્મો અસુરોને મોહ કરવા પોતામાં દેખાડે છે. તેથી આ આસુરબ્યામોહલીલા માયિક છે, અને અસુરોને બ્યામોહ કરવા જ ભગવાને કરેલી છે. વળી એકાદશ સ્કંધના પહેલા અધ્યાયનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાથી જણાશે કે ભગવાનની લીલામાં દ્વારકામાં વસતા યાદવો હતા, તે પ્રભાસ ગણેલ યાદવોથી જૂદા હતા. માયિક લીલાના જીવો પ્રભાસના યાદવો હતા. દ્વારકાના યાદવો ભગવાનની નિલ્લીલાના ભક્તો છે. તેથી ભગવાને પ્રભાસમાં જે લીલા કરી તે અસુરોનો બ્યામોહ કરાવવા માટે જ કરેલી માયિક લીલા છે.

પ્રપંચ નિત્ય છે.

ઉપર ભગવાનની સર્વલીલા નિત્ય છે એમ જણાવ્યું છે. સર્વ લીલાઓનો મુખ્ય દશ લીલાઓમાં સમાવેશ થાય છે. આ દશ લીલાઓનાં નામ શ્રીમદ્ભગવત ૨-૧૦-૧માં આપેલાં છે, અને શ્રીમદ્ભગવતના તૃતીય સ્કંધથી બારમા સ્કંધ સુધીના દશ સ્કંધોમાં તે દરેક લીલાનું નિરૂપણ કરેલ છે. આ પૈકી સર્ગલીલામાં પ્રપંચ (આ સર્વ જગત) નો સમાવેશ થતો હોવાથી પ્રપંચ પણ નિત્ય જ છે.

આ સેવાભાવનાનો વિષય.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કરવો, અનિત્યનો ત્યાગ કરવો, અને નિત્ય આત્મામાં ચિત્ત પરોવવું. પરિણામ એ આવે કે સંસારના સર્વ વિષય, તેમ જ દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, અંતઃકરણ વગેરે સર્વનો ત્યાગ કરી આત્મરૂપ થઈ જવું. પણ જ્યાં સુધી દેહ વગેરે છે ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો? એ સર્વે દુશ્મનની માફક વળગી રહ્યા છે તેના ત્યાગનું સાધન જડતું નથી. યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપી સાધનો બતાવે છે, પણ એ અત્યંત કઠિન છે, અને ઘણીવાર તે સાધવા જતાં નવનું તેર થઈ જાય છે. જ્ઞાનમાં ઘટપટની દલીલોમાં જ મગજ-મારી થાય છે, અને ખરું શું, અને ખોટું શું, તે તારવી કાઢવું બહુ જ અઘરું પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ વેદ કહે છે કે જે એમ માને છે કે હું બ્રહ્મને સમજ્યો તે સમજ્યો જ નથી, યસ્યામતં તસ્ય મતં, મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । ચક્રલી થોડે ઉંચે ઉડી આકાશ આટલું જ છે એમ સમજે, ગરુડ બહુ ઉંચે ઉડે, પણ જે આકાશની ઉંચાઈની હદ જ નથી, તેનો પાર કેમ પમાય? તેમ જ જ્ઞાનનું પણ છે. ભક્તિમાં દીનતા છે, પ્રેમ છે, અનન્ય ભક્તિથી મને પમાય છે' એમ સ્વયં કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે. “નિર્માનમોહવાળા, જેમણે સંગદોષ છુટ્યા છે, નિત્ય આત્મામાં રતિવાળા, કામ જેમણે વિનિવૃત્ત કર્યા છે, સુખ દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વથી વિમુક્ત છે, તે મારા પદને પામે છે, તે સ્થાનમાં સૂર્ય ચંદ્ર કે પાવક પ્રકાશતા નથી, અને ત્યાંથી કોઈ પાછું આવતું નથી, એવું તે મારું પરમ ધામ છે.” જેઓ શાસ્ત્રદ્વારા ભક્તિ કરી ભગવાન પાસે જાય છે, તેમને આ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ સ્ત્રી, શૂદ્ર, બામણભાઈ, અને જનોઈ વગરના પતિત વૈશ્ય-આ સર્વનું શું થાય? તે સર્વનો ઉદ્ધાર ભગવાન પોતાના પ્રમેયબલથી કરે છે, અને કહે છે કે તમે સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી મારે શરણે આવો,

અને શાસ્ત્રીય ભક્તને ન મળે એવા, અલૌકિક બ્રાહ્મદેહથી પોતાની સાથે રમણના ઉચ્ચતમ આનંદનું દાન કવચિત્ તેમને કરે છે. આ દાન કૃપાસાધ્ય જ છે. તેથી જ એ માર્ગનું નામ પુષ્ટિમાર્ગ. એ નિઃસાધન માર્ગ છે. વૈદિક સાધન તેમાં ખર્પ લાગતાં નથી. પ્રાતઃકાલથી ઉઠી ભગવાનનું પ્રેમથી જ ચિંતન કરો, તેનું સ્મરણ, ચિંતન, સેવા કરો, અને ભક્તનું લૌકિક વૈદિક તે જ સિદ્ધ કરશે. જ્ઞાન ભેદથી તે તે પણ આપશે, ભરણ પોષણ પણ કરશે, એટલે ધંધો કરવાની પણ જરૂર નહિ, કેમકે યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ એમ સ્વમુખથી કહ્યું છે. દોષ તો આપણામાં ઘણા છે, જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટાઃ, પણ હું ભગવાનનો દાસ છું, જેવો તેવો પણ ભગવાનનો છું, એવું મનમાં દૃઢ થયું કે બ્રહ્મસંબંધ થયો. એ બ્રહ્મસંબંધ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પોતે કરાવે છે. ત્યાર પછી એનું સદા અનુસંધાન રહે તો સહજ દોષ, દેશ, કાલના દોષ, સંયોગના અને સ્પર્શના દોષ, લોક-વેદના દોષ, આધ કરતા નથી. સર્વદા ભગવદ્વિચિત્તનથી સાંજોને દુશ્મનની માફક પીડતા દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે પ્રસન્ન રહી, ભક્તને આનંદ આપી, ભગવાન સાથે આનંદ ભોગવાવે છે, યોગની પ્રાણાયામ વગેરે કલેશદાયક પ્રક્રિયાની જરૂર પડતી નથી, જ્ઞાનીનું અહં બ્રહ્માસિ નું મિથ્યા અભિમાન થતું નથી, માટે પ્રાતઃકાલથી ઉઠી, ભગવાનની લીલાનું અનુસંધાન કરવું, તેજ આ સેવામાવના નો વિષય છે. એમાં અંખરીષ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેની શાસ્ત્રીય ભક્તિ નથી, પણ દાનમાત્રથી કવચિત્ જ પ્રાપ્ત થતી અવિહિત, અશાસ્ત્રીય ભક્તિ છે. ભક્તોનો નિરોધ કરવાને માટે જ તેમના પર કૃપા કરી ભગવાને આ લીલા કરી છે. એ લીલામાં બે કે ભગવાનનું “એક એક રોમ (રંવાડું) વિરાટ કોટિ સમ” છે તે છતાં, ભગવાન શ્રીયશોદ્ધજના ખાળામાં સર્વ બ્રહ્માંડોસહિત બાલકરૂપે બિરાજે છે ! યોગીઓને અણિમા, મહિમા, લધિમા વગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે ભગવાનમાં નિત્ય હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? મુખમાં બ્રહ્માંડના દર્શન કરાવે છે ! કરોડો બ્રહ્માંડ જેના ઉદરની અંદર છે, અને જેની હદ જ નથી, એવા ભગવાન દોરડાથી બંધાઈ દામોદર ! યર્ધ બચ છે, ત્રણ પગલામાં આકાશ પાતાલ ભરી લેનાર પ્રભુ યશોદાના ઘરમાં ઘુંટણીયાં તાણતાં ઉમરો પણ યોગીની શક્તિ નથી ! ચિંતામણિ, લક્ષ્મી, કામધેનુ સર્વ વાંછિત આપવાને ઉત્સુક છતાં યશોદાનું સ્તનપાન કરે છે ! યજ્ઞોમાં દ્રવ્ય, મંત્ર વગેરેમાં કાંઈ પણ લેશમાત્ર અપવિત્ર હોય તો કર્મ વિફલ કરનાર પ્રભુ હસી હસીને ગોપો સાથે ખેલતાં તેમનું જૂઠું ખાય છે ! ઘણાં કષ્ટ વેઠી પવિત્ર કરેલા યોગીઓના અંતરહૃદયમાં કવચિત્ જ ઉભા રહેતા પ્રભુ યમુનાકિનારે ગોપીજનની પરિપદ્માં તેમના કુચકુંકુમથી અંકિત ઉત્તરીય વસ્ત્રની ગાદીપર આનંદથી બિરાજી તેમનો ઠપકો સાંભળે છે કે “હે ચતુર, ભજન કરનારને ન ભજે એવા કોઈ તમે સાંભળ્યા છે?” આ દહાવો અલભ્ય છે, વેદથી આજઠીન સુધીમાં કોઈ કોઈ પ્રેમઅંશ ભક્તોને જ તેનો લાભ થયો છે; પુરાવા પુષ્કલ છે, મનોમન સાક્ષી છે. માટે પ્રિય વાચક, સંસારમાં આવીને જે કર્તવ્ય કરવાનું છે તે આ જ ભાવનાનું અનુસંધાન કરવાનું છે. એ જ રસ છે. બીજા સર્વ રસાભાસ છે. આથી જ આધિભૌતિક દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, અંતઃકરણના સર્વ દોષનો નાશ થાય છે, કેમકે એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે દરેક દોષના આધિભૌતિક સ્વરૂપનો નાશ તેનું આધિદેવિક સ્વરૂપ કરે છે, તેથી જ રાસપંચાધ્યાયીને અંતે શ્રીશુકે કહ્યું છે કે આ રાસલીલાનું શ્રવણ કરનારના હૃદયનો રોગ, કામ, તરત નાશ પામે છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ભગવાન રસરૂપ છે, ત્યાં આનંદની ગણના કરી છે.

વળી કહ્યું છે કે બ્રહ્મ, સત્ય, જ્ઞાન, અનંત છે; જે તેને બાળુ છે તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે. શ્રુતિઓને નિત્ય ગોપીજનની માફક ભગવાનની સાથે રમણની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તેમને સારસ્વત કલ્પમાં ગોપીઓ થવાનું વરદાન મળ્યું, એ વાત બૃહદ્વામન પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં તેમને શ્રુતિરૂપા ગોપીજન કહ્યા છે, અને જે અગ્નિકુમારોને રામચંદ્રજીએ વરદાન આપ્યું તેમને ઋષિરૂપા કુમારિકા કહ્યા છે. આ સર્વને અનુકૂલ રૂપે વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ, અને વિસ્તારથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે પરબ્રહ્મ વ્રજમાં આવતર્યા, અને શ્રીગોપીજન સાથે વિહાર કર્યો. એમના દેહ આધિભૌતિક નહિ, પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મ. પુષ્ટિ-પ્રવાહમર્યાદા ગ્રંથમાં તે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. કૃષ્ણને તો દેહ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ નિરાળા છે જ નહિ, પણ સ્વરૂપ જ તે તે રૂપે સર્વ લીલા કરે છે, નહિ તો લૌકિક બાલકથી પૂતનાસુપયઃપાન, શકટ ભંજન, અઘાસુર, બકાસુર, તૃણાવર્તને મારવું, દાવાનલપાન, કાલીયદમન, યમલાઝુનભંગ, મુખમાં બ્રહ્માંડનું દર્શન વગેરે લીલા થઈ શકે જ નહિ. આ સર્વ રસ છે, લીલા છે, નાટ્ય છે, એનો અનુભવ કૃષ્ણજ્યેષ્ઠ, જયદેવ, લીલાશુક, નરસિંહ, મીરાં, અષ્ટસખા વગેરેએ કર્યો છે; એ જ પરબ્રહ્મની વ્રજ વૃંદાવનની પ્રાતઃકાલથી રાત્રિપર્યંતની રસિકલીલાની ભાવના આ ગ્રંથનો વિષય છે.

રાત્રિના વિહાર પછી પોઢેલા શ્રીકૃષ્ણને યશોદા જગાડવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ બગતા નથી, તેથી ગોપીજનને જગાડવા કહે છે, તેઓ પ્રયત્નથી જગાડે છે, તેનું રસમય વર્ણન ૭૭ શ્લોક સુધી છે, યશોદા મંગલભોગ આરોગાવે છે તેનું રસમય વર્ણન ૧૧૬ શ્લોક સુધી છે, સ્નાન કરાવી શૃંગાર ધરાવે છે તેનું વર્ણન ૧૪૯ શ્લોક સુધી છે, ગોપીવલ્લભ ભોગનું વર્ણન ૧૭૪ શ્લોક સુધી છે, જ્વાલસહિત ગોચારણ કરવા પધારતા બાલકને શિખામણ ૧૮૪ શ્લોક સુધી છે, ગોદોહન કરી વૈયા આરોગી, વનમાં પધારી લીલા કરે છે તે ૧૯૮ શ્લોક સુધી છે, નંદરાયજી ભોજન માટે વનમાંથી બોલાવવા મોકલે છે, પ્રભુ પધારે છે, વ્રજભક્તો ચોરી કરવા પધારવા પ્રાર્થના કરે છે, તે ૨૧૭ શ્લોક સુધી છે, વ્રજભક્તોને આપેલો આનંદ, તેમનો ઉરાહનો (દૃષ્ટકા) નંદાલયમાં રાજભોગ રરર શ્લોક સુધી છે, પછી વ્રજભક્તોને ઘેર ખીજે પ્રકારે રાજભોગનું વર્ણન ૨૬૫ શ્લોક સુધી છે, પછી ત્રીજા પ્રકારના રાજભોગનું વર્ણન ચોરીથી વ્રજભક્તને ત્યાં, ઉરાહનો, યશોદાની શિખામણ, રરપર શ્લોક સુધી છે, પછી ચોથા પ્રકારની રાજભોગની લીલા ૩૮૫ શ્લોક સુધી છે, કુંજભવનમાં સિંહાસન, શય્યા, સામગ્રી, પ્રભુની વાટ જોવી, અને નિકુંજલીલા ૪૯૮ શ્લોક સુધી, ઉત્થાપન ભોગની લીલા પરપ શ્લોક સુધી, વ્રજનો વિચાર, વ્રજરત્નોના વિયોગનું અનુસંધાન, પ્રભુનું પધારવું, ગોપીજનનું સામે જવું ૬૮૭ શ્લોક સુધી, સંધ્યાભોગ આરોગવો ૭૧૯ શ્લોક સુધી, યશોદાનું સામે જવું, વિકલતા, દર્શનથી હર્ષ, સંધ્યા આર્તિ, રાધણ, આભૂષણ વડાં કરવાં, ક્રીડા વિષે પ્રશ્નો, ઉત્તર, ૮૨૦ શ્લોક સુધી, ગોપોનું તેડવા આવવું, માતાનું વારવું, પ્રભુનું નીડરપણું, આજ્ઞા લઈ જવું, ગોદોહન, દર્શનથી વ્રજભક્તોની અવસ્થા, તેમની યશોદાને વિનંતિ, વૈયા આરોગવું, ગાયોની સરાહના ૯૪૩ શ્લોક સુધી, સેનભોગ માટે માતાનું બોલાવવું, પ્રભુનું પધારવું, આરોગવું ૯૯૦ શ્લોક સુધી, કૃષ્ણની રક્ષા માટે માતાની બલદેવને શિખામણ, બલદેવનો ઉત્તર, શ્રીઅંગવસ્ત્ર કરી બીડી આરોગાવવી, ચર્વિત દાન, ૧૦૨૩ શ્લોક સુધી, નિજમંદિરમાં શય્યા બિજાવવી, સામગ્રી ધરવી, માતાની ઉંઘવાની પ્રાર્થના, પ્રભુનું નિદ્રાવશ થવું, સખીઓનું તેડવા આવવું, સ્નામિનીની વિરહાવસ્થાનું વર્ણન, પ્રભુનું પધારવું, જૂદે જૂદે રૂપે સર્વને ઘેર પધારી તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરવા, ૧૦૯૬ શ્લોક સુધી.

पाठान्तराः, शुद्धपाठाश्च ।

- ९ उत्तमासनसंविष्ट-; यशोदोत्संगभूषणम् । १२ दुर्ललित १३ विमोचनः
 १५ एवंविधस्वजननीवचनैः १६ -थोदुग्रीवः १७ सख्यात्तजलभाजनः ।
 २० -कावधि । २१ प्रातरुत्थानभावना २२ मलीमसं समभूत
 ५५ कुमुदता ५६ भावी ७२ ततः सभगवत्संगां
 ८८ सुंदरपाकं ९८ सार्द्रत ११० -मितियोग्यं
 १२६ कलशस्थापितः १३६ गोपिकः १४८ मालार्गल-
 १५५ -श्रयो दृशि १५९ -कृततज्जडः १६२ -त्संगसंविष्टः, -त्संगसंस्थायी
 १६९ निर्यद्वदन- १८६ -युक्तगोप- १८७ लीलार्थविचार-
 १९४ जगत्त्रयः । २०१ लीलासक्तसुतासक्तयशोदानंदसेवितः ।
 २०२ मार्गावलोकनात्यार्तपित्रादिपरिशोभितः । (परिवारितः परिपालितः, इत्यपि पाठौ ।
 वात्सल्यसरणत्यक्तबालक्रीडः समागतः । २१८ रक्षार्थबाल-
 २२१ गमनस्वगृहागतः । २२३ भीत-; स्फूर्तिसंकोच- २२४ भाजनः ।
 २२९ जननीभुज- २३० धौताखिलांगकः !; प्रोक्षितमुखादिकः ।
 २३१ वक्रतांबूल-; श्रीनन्दयशोदादि बहुधा- २३७ -संविष्टः निजतातांतरुद्धतः ।
 उत्तमासनसंविष्टबलदेवसमन्वितः । २३८ -युतस्थितः । २३९ ससंघः परिपूजितः ।
 २४३ दर्शनार्थगः, इत्यपि पाठः । २४९ रोहिणीसह-, रोहिणीहस्त-, इत्यपि पाठौ ।
 २५२ कणिक-; -त्ताचमनसेवकः । २५९ दिवसस्थितिकाल-
 २७० वस्त्रादिरूपितं । २७१ रत्नस्थिति- २७६ नेत्रांतपात-
 २८९ दम्ना यदा तक्रं २९१ शिखरिण्यौ गृहाण इति सर्वत्रादर्शेषु, तच्चिन्त्यम् ।
 २९६ गोपनार्थकृत- २९७ बाल्यमौग्ध्य- २९९ निजचौर्य-
 ३०१ हतिकृत- ३०६ स्वसुनु(सुत)चरितश्रुत्यानंदमातृ- ३१६ एवंविधा-
 ३२० रामं तानप्याकार्य । ३२९ -द्यौदन-३३० स्वादु ३४० समाहूय कृष्णं वा
 ३४१ क्रीडावेशं परित्यज्य ३४७ स्वरोद्गीति- ३५५ भोः ३६८ सरोतिके ।
 ३७२ आवरंतः ३७६ महद्गोणेषु ३८१ रसान्वितम् । ३८२ कराम्बुज-
 ३८५ पूर्वक्रीडया ३८६ स्वसखी (स्वस्वस्त्री) वृन्दसहितस्वामिनी-
 ३८७ यत्र सर्वर्तु- ३९१ श्रवणप्रदं ३९७ संस्थितम् ३९८ मालाविचित्रितम्
 ४०७ -पद्यनत्वतः । ४११ -मध्यनिहितं । ४१८ लीलां च ४२० नरवरः श्यामं
 ४२८ धृतांगदः ४४० प्रकटोद्भूट- ४४७ व्रजावास ४५८ कुमारक
 ४६२ भूयप्रदेशे-इत्यपि पाठः ४८२ -छाया-स्ववर्षिणः ४८४ सकामवृषभ-
 ४८६ -दोर्दंडस्थिति(त)सूचित- ४८९ गृहीतबलयः ४९२-वेत्ताऽतः

- ५०३ - प्रियाशृंगार- ५०८ फालाशकं, पालाशकं, इत्यपिपाठौ
 ५१० सखीजने भावैर्वदति प्रणयाकुलः । ५२५ फलरूपयुतः फलम् । ५३० पथं
 ५३३ - श्रुतिपरश्रुतयः ५४३ मम रुचिर्याता ५५० - चरणकंकणम्
 ५५२ - स्निग्धकंचुकी- ५५३ कंठलग्नतनुस्वीय- ५५५ - जटितकंकणा-
 ५५८ - त्रितयमौक्तिका- ५५९ - सिंदूरमौक्तिकं ५६७ - विक्रीतश्च तथा
 ५७२ क्रीडद्भिर्गीतनर्तनैः ।, क्रीडद्भिर्गीतनर्तनैः ।, क्रीडाहैर्गीतनर्तनैः ।, क्रीडाद्रे-
 गीतनर्तनैः । इतिपाठाः
 ५८२ ब्रजदेशस्थिता ५८३ दूरस्थिते ५८७ - वेशरति- ५९६ - लसत्पर्णा-
 ५९७ - मणिमयस्वर्ण- ६१८ भावनानन्द- ६२० - छुरितालकः
 ६२६ अनंतभेदमिन्नस्वहस्तकैक-, अनंतभेदसंमिन्नस्वहस्तकैक-, इत्यपिपाठौ
 ६४० स्पष्टं ६४३ - मेवं ६६३ गोकुलजनीकरिणा ६७१ सदोदयोयं तदनुदया-
 ६७६ प्राणिमि वनेपि याते प्राणपतौ तन्न वै चित्रम् ।
 ६७८ क्लिष्टाः सः ६८७ मनसानुगतम् ६९४ - भूषणाः ६९५ सिता सार्द्रफला-
 ७१८ बर्हपिच्छ इत्यपि पाठः ७२४ - रिव कुटिलै- ७३२ लकुटं इतिपा.
 ७३७ हुंकृतीः इति पाठः ७४३ - रजो लग्नं मुखाम्बुजे । ७५२ बर्ह इति पाठः
 ७७० वरमस्तकान् ७७३ निर्मथितधनं ७७८ कर्पूरेणमद-
 ७८१ वक्रचन्द्रिकम् शु. पा. ७८४ कंठमाला च मौक्तिकी शु. पा.
 ७८५ सूक्ष्मकच्छपटं शु. पा. ७९३ भाषणेन च शु. पा. ७९७ के प्रजा- शु. पा.
 ७९८ तव लीला- शु. पा. ८०२ भुक्तानि शु. पा. ८०९ नृत्यं, पा.
 ८१३ स्वसजातिभिः, शु. पा. ८१५ विटपा शु. पा. ८३५ पात्रेण सीत्कृतैः, पा.
 ८३७ दूरस्थिते शु. पा. ८४९ - प्रविष्ट स्वधेनु शु. पा. ८५५ विरहिव्रजभूषणम् शु. पा.
 ८५६ कामसुंदरः, पा. ८६० ताते शु. पा. ८६६ समचलत् पा.
 ८६७ पीतांशु- शु. पा. ८७४ विविधैः, पा. ८७६ - दागतः शु. पा.
 ८९७ - दावृतगोपीश, पा. ९०९ - लाङ्गिकाः, पा. ९११ स्वामिनः. स्वामिन्याः, इति पाठौ
 ९१३ गमयामः कथं, ९२५ हृच्छयेणांत- ९२६ कर्मणे, कर्मणः, इति पाठौ
 ९२८ विनोदसहितहरिणा, पा. ९३१ करिष्यामः शु. पा. ९३६ गोष्ठस्थितैः, पा.
 ९४३ हन्यन्ते शु. पा. ९४६ तत उत्थाय, इति श्लोकः, ९४७ भावयंतीति श्लोकः
 ९५२ रसौषधम्, पाठः ९५७ चपल चपलं शु. पा. ९७२ चोपवेज्ञायत्
 ९७८ भवविवशावलोक्य १०४२ मदुत्संगवरस्थित, पाठः १०४७ भालावलंबि, पा.
 १०६४ प्रिय इति पाठः १०७५ - चतुष्टयाः संचितांतिकेः - युक्ताश्चतुष्टयः
 १०८२ मूर्च्छते १०९१ ब्रजांगना इति पा. १०९५ पतिं, पा. ११०० निरूप्यै
 ११०१ भावं ११०२ कार्यैः

શુદ્ધિપત્રક.

૨લો.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	સલિદત્તજલાં- જલિ:	સહ્યાદત્તજલ- ભાજન:
	જલની અંજલિ આપે છે.	સખી જલપાત્ર લાવે છે.
૨૧	પ્રાતસ્થાય ભાવેનૈવં	પ્રાતસ્થાન- ભાવનૈવં
૨લોક ૬૩	પછી જે ઉત્થાનિકા છે તે	
	૨લોક ૬૨ પછી વાંચવી.	
૨લોક ૭૫	પછી જે ઉત્થાનિકા છે તે	
	૨લોક ૭૩ પછી વાંચવી.	
૮૬	મરચાં.	મરી.
૯૮	હરભરા.	ખાફેલા ચણા.
૧૦૦	કાચી કેરીના.	કાચી કેરીનાં ખાફેલા.
૧૦૨	ચણાના લોટના.	ચણાના લોટને ખાપીને.
૧૦૫	જલેખી.	ચકુલી.
૧૦૬	મૂકેલી.	ખોસેલી.
૧૩૬	ધુધરીઓથી.	કટિમેખલાથી.
૧૪૮	માલાગળ	માલાગલ
	સુંદર માલા- ઓનો સમૂહ.	વાંક લલાટ પર
૨૮૬	સાથે.	તથા છાશ.

૨લો.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૩૧	મીઠાં લીંબુ મોસંખી.	લીંબુ, ખીજેરાં.
૪૨૭	કર કંજના (નાળીએરના) એ	શાળદો કાઢી નાખવા.
૬૦૩	ભૂમિ પરનાં	,,
૬૭૧	માથા વગરના.	ધડ વગરના.
૬૬૫	આર્દ્રક વિગેરે	લીલાં ફલ વગેરે ફલ.
૮૦૦	મસાલા.	શાક, ભુંજણા, રાયતા વગેરે મસાલાના
૮૮૧	ઉત્કંઠિત.	ઉત્કૃષ્ટ.
૮૯૭	ઢગલા.	ઠગાયલા.
૯૨૩	સુદામાને.	શ્રીદામાને.
૯૩૧	દૂધનું મંથન વગેરે.	દૂધનું મંથન ક- રીશું તેનું ફીણ તું સુવર્ણના પાત્રોમાં ભોજન કરજે.
૯૭૨	તે પર પુત્રને.	તે પર ખેસીને પુત્રને.
૯૮૬	ઉપયોગી.	ઉદ્યોગી.
૧૦૧૪	થયું છે.	કયું છે.

શ્રીમતી. મ.
શ્રીમતી જિતલદા. ૨. ઉપર

શેઠ જોડાનંદ આસનમલ.

જન્મ:-સંવત્ ૧૯૨૮ ના ફાલ્ગુન વદી ૧૧.

અવસાન:-સંવત્ ૧૯૮૫ પોષ વદી ૧૨,
ઇ. સ. ૧૯૨૯ તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી.

જગદીશ્વર પ્રેસ, મુંબઈ-૪.

